

**Міністерство освіти і науки України
Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського
Навчально-науковий гуманітарний інститут**

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА СУСПІЛЬНИХ НАУК

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти магістр

**ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
МЕТОДАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ**

Студентки:

Собильської Ірини Романівни

Освітня програма Психологія

Спеціальність 053 Психологія

Науковий керівник:

Власенко Олена Олександрівна

доктор психологічних наук, доцент

Національна шкала _____

Кількість балів : _____ Оцінка : ECTS _____

Київ-2025

АНОТАЦІЯ

Собильська І.Р. Зниження рівня тривожності молодших школярів методами арт-терапії.

У роботі досліджується ефективність арт-терапевтичних методів у корекції тривожності дітей молодшого шкільного віку. Проаналізовано теоретичні засади феномену тривожності та вікові чинники її розвитку у молодших школярів. Розроблено та апробовано корекційну програму, що включала заняття з використанням творчих технік (малювання, ліплення, колажування, музикотерапія, казкотерапія). За результатами діагностики встановлено статистично значуще зниження рівня тривожності (високий рівень був усунутий, а підвищений знизився вдвічі).

Ключові слова: тривожність, молодші школярі, арт-терапія, корекційна програма, емоційна саморегуляція, психологічна корекція, творча діяльність, шкільна адаптація.

SUMMARY

Sobylska I.R. Reducing Anxiety Levels in Primary School Children Through Art Therapy Methods

The paper investigates the effectiveness of art therapy methods in correcting anxiety in primary school children. The theoretical foundations of the phenomenon of anxiety and age factors of its development in primary school children are analyzed. A correction program has been developed and tested, which included classes using creative techniques (drawing, modeling, collage, music therapy, fairy tale therapy). According to the results of the diagnostics, a statistically significant decrease in the level of anxiety was established (the high level was eliminated, and the elevated level was halved).

Keywords: anxiety, primary school children, art therapy, correctional program, emotional self-regulation, psychological correction, creative activity, school adaptation.

ЗМІСТ

Список скорочень.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ.....	9
1.1. Теоретичні підходи до вивчення феномену тривожності у вітчизняній та зарубіжній психології.....	9
1.2. Психофізіологічні та вікові чинники розвитку тривожності у молодших школярів.....	12
1.3. Арт-терапія як ресурс психологічної допомоги дітям з підвищеним рівнем тривожності.....	15
Висновки до розділу 1.....	18
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1. Організація дослідження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку.....	19
2.2. Аналіз рівня тривожності дітей молодшого шкільного віку.....	29
Висновки до розділу 2.....	43
РОЗДІЛ III. КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ЗНИЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	46
3.1. Розробка та впровадження програми психологічної корекції тривожності дітей молодшого шкільного віку на основі арт-терапевтичного підходу.....	46
3.2. Ефективність впровадження програми: порівняльний аналіз результатів.....	58
Висновки до розділу 3.....	67
ВИСНОВКИ.....	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
ДОДАТКИ.....	81

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ППС – позитивний психологічний стан

НПС – негативний психічний стан

РСПК – рівень сприятливості психологічного клімату

СНПК – ступінь несприятливого психологічного клімату

НПК – несприятливого психологічного клімату

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового обґрунтування й практичного впровадження арт-терапевтичних методів у систему психологічного супроводу дітей молодшого шкільного віку з метою зниження рівня тривожності, гармонізації їхнього емоційного стану та забезпечення повноцінного розвитку особистості.

Можемо зазначити, що сучасне суспільство характеризується високою динамічністю, розвитком інформаційних технологій і зростанням психологічних навантажень на особистість. Діти шкільного віку, зокрема молодші школярі, є особливо вразливою категорією, оскільки перебувають на етапі активного формування емоційної сфери, мислення, самооцінки та соціальної поведінки.

Початок навчання у школі супроводжується зміною соціального статусу дитини, новими вимогами, обов'язками, контактами з педагогами та однолітками. Ці фактори часто стають джерелом емоційної напруги, невпевненості, страху невдачі, що, у свою чергу, призводить до підвищення рівня тривожності.

Проблема дитячої тривожності є надзвичайно важливою, оскільки її наслідки позначаються на всіх сферах життя дитини — пізнавальній активності, комунікації, психічному здоров'ї та загальному рівні благополуччя. З огляду на це виникає потреба у впровадженні ефективних психокорекційних підходів, які сприяють емоційній стабілізації молодших школярів.

Проблему дитячої тривожності досліджували багато вітчизняних та зарубіжних науковців (О. Залеська, І. Біла, Н. Лунченко, В. Панок, Г. Герило, І. Корнієнко, Ю. Луценко, М. Шеремет, Н. Базима, О. Сорока, Л. Банкул, А. Гринченко та інші). У їхніх роботах визначено психологічну сутність тривожності, її причини, форми прояву та наслідки для розвитку дитини.

Наукові дослідження засвідчують, що підвищена тривожність негативно впливає на навчальну мотивацію, самооцінку, успішність і міжособистісні відносини дітей. Тривога може набувати як ситуативного, так і стійкого характеру, перетворюючись на емоційний фон особистості.

У сфері психотерапії значну увагу приділяють методам корекції емоційних порушень. Серед них особливе місце займає арт-терапія — напрям, що використовує творчість як засіб невербального самовираження, внутрішнього розвантаження та гармонізації емоційного стану. Доведено, що залучення дітей до художньої діяльності сприяє розвитку саморегуляції, підвищенню самооцінки, формуванню позитивного ставлення до себе та оточення.

Однак, попри наявність значного теоретичного і практичного матеріалу, вплив арт-терапевтичних методів саме на зниження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку вивчено недостатньо. Це визначає необхідність подальшого дослідження даної проблеми.

Попри досягнення психологічної науки у вивченні емоційних станів дітей, питання інтеграції арт-терапевтичних технік у практику роботи шкільного психолога та педагога залишається актуальним. Недостатньо розроблено комплексні програми, адаптовані до вікових особливостей молодших школярів, які б системно сприяли подоланню тривожності.

Сучасна школа потребує методів, що не лише знижують рівень емоційного напруження, але й сприяють розвитку внутрішніх ресурсів дитини, формуванню позитивного мислення, впевненості та творчого потенціалу. Застосування арт-терапії як інтегративного психолого-педагогічного інструменту дає можливість не лише виявити глибинні причини тривожності, а й забезпечити ефективну корекцію цього стану через емоційно безпечні форми самовираження.

Мета роботи полягає в теоретичному вивченні та емпіричному дослідженні особливостей тривожності у дітей молодшого шкільного віку та визначенні ефективності впливу арт-терапевтичних методик, спрямованих на зниження рівня тривожності.

Для досягнення мети передбачається розв'язати такі **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати теоретичні підходи до вивчення розвитку тривожності та методів арт-терапії.

2. Провести імперичне дослідження рівня тривожності молодших школярів.
3. Розробити та провести апробацію програми арт-терапевтичних вправ корекції тривожних станів.
4. Оцінити ефективність впровадження корекційної програми у дітей молодшого шкільного віку.

Об'єктом дослідження є стан тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження є вплив технік арт-терапії на зниження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

Методи дослідження:

- теоретичні - аналіз психологічної наукової літератури з проблеми дослідження, синтез; методи порівняння, систематизації та узагальнення теоретичного матеріалу;
- емпіричні методи такі, як психологічні тестування, спостереження;
- методи обробки та інтерпретації даних (якісний і кількісний аналіз з використанням математико-статистичних методів);

Для обробки результатів використовувалися методи описової статистики.

У ході дослідження застосовано психодіагностичні методики:

- Методика «Вибери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен);
- Тест шкільної тривожності Філіпса;
- Проективна методика «Паровозик».

Виборка та експериментальна база дослідження: Вибірку склали 25 дітей молодшого шкільного віку: учні 4 клас, вік 9- 10 років, 12 дівчат, 13 хлопців. Емпіричне дослідження проводилося на базі Київського ліцею №72.

Практична значущість дослідження полягає у можливості впровадження розроблених арт-терапевтичних технік у навчально-виховний процес початкової школи, що сприятиме формуванню у дітей емоційної стабільності, позитивної самооцінки та розвитку навичок саморегуляції.

Апробація результатів дослідження здійснювалася шляхом публікації тез доповіді “Емоційний розвиток, соціалізація та психологічна підтримка дітей у сучасному освітньому просторі” у Збірнику тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції “ПСИХОЛОГІЯ СВІДОМОСТІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ”, 19 листопада 2025 року, м. Київ., виданий українсько-польським науковим видавництвом “Liha-Pres”.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (77 найменувань) та додатків. У роботі є наочний матеріал: 7 рисунків, 10 таблиць. Основний зміст роботи викладений на 70 сторінках , загальний обсяг роботи 94 сторінок.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

1.1 Теоретичні підходи до вивчення феномену тривожності у вітчизняній та зарубіжній психології

Проблема тривожності є однією з найбільш досліджуваних у психологічній науці, оскільки вона безпосередньо пов'язана з емоційним благополуччям, психічною стабільністю, соціальною адаптацією та поведінковими проявами особистості. Тривожність впливає на здатність людини концентрувати увагу, приймати рішення, ефективно взаємодіяти в соціумі та реалізовувати свої потенційні можливості [1; 2]. Попри значну кількість наукових досліджень, поняття «тривожність» досі не має єдиного визначення, що зумовлено її багатофакторною природою, складністю внутрішніх механізмів формування та взаємозв'язком з іншими психічними процесами, зокрема емоціями, страхом, самооцінкою й мотиваційною сферою [3; 4; 5].

У найзагальнішому значенні тривожність визначається як емоційний стан внутрішнього напруження, занепокоєння, передчуття можливої небезпеки або невизначеності [6; 7]. Важливо відзначити, що у психологічній літературі прийнято розрізняти поняття «тривога» і «тривожність». Якщо тривога розглядається як тимчасова реакція на конкретну стресову ситуацію або загрозу, то тривожність характеризує відносно стійку схильність особистості переживати подібні стани навіть за відсутності реальних підстав для цього [8]. Така індивідуальна властивість формується під впливом як біологічних, так і соціально-психологічних чинників. Її прояви залежать від рівня емоційної зрілості, особливостей нервової системи, виховання та досвіду міжособистісних взаємин, що робить тривожність комплексним психічним феноменом [9].

Перші систематичні теоретичні спроби пояснення природи тривожності належать до психоаналітичної традиції. Зигмунд Фройд розглядав тривогу як сигнал внутрішнього конфлікту між потягами Ід, контролюючим Его та моральними вимогами Супер-Его [9]. Він виділив три форми тривоги:

реалістичну, яка є адекватною реакцією на зовнішню небезпеку; невротичну, що пов'язана зі страхом перед власними потягами; та моральну, що зумовлена почуттям провини через порушення внутрішніх норм [9]. Анна Фройд розвинула ці ідеї, описавши систему захисних механізмів Его — витіснення, заперечення, проекцію, сублімацію, раціоналізацію та ін., які виконують адаптивну функцію, знижуючи інтенсивність тривоги та допомагаючи особистості зберігати психічну рівновагу [9].

Подальший розвиток психоаналітичних ідей відбувся у працях неофройдистів, таких як К. Хорні, Е. Фромм і Г. Салліван, які акцентували увагу на соціальних та міжособистісних детермінантах тривожності. К. Хорні ввела поняття базової тривоги, що виникає внаслідок нестачі любові й безпеки у дитинстві та формує у людини почуття невпевненості у світі [10]. Е. Фромм трактував тривогу як наслідок конфлікту між прагненням до свободи та потребою у стабільності [6]. Г. Салліван підкреслював соціальний аспект тривожності, пов'язуючи її з страхом перед несхваленням або відторгненням з боку значущих інших [11]. Такий підхід значно розширив розуміння тривожності, змістивши акцент із внутрішніх потягів на соціальний контекст і роль міжособистісної взаємодії.

Гуманістична та екзистенційна психологія внесли новий вимір у розуміння тривожності, зосередившись на унікальному людському досвіді. К. Роджерс трактував тривожність як стан, що виникає через розрив між реальним досвідом людини та її Я-концепцією, де внутрішній дисонанс породжує емоційне напруження, яке знижується лише в умовах безумовного прийняття та емпатії [12]. У межах екзистенційного підходу Р. Мей і В. Франкл вважали тривогу невід'ємною складовою людського існування. Вона виникає як реакція на усвідомлення свободи, відповідальності, самотності та обмеженості життя. У цьому контексті тривожність не розглядається як патологія, а як стимул до самопізнання, пошуку сенсу й особистісного зростання [13].

У середині XX століття з розвитком біхевіоризму з'явилося прагнення пояснити тривожність як поведінкову реакцію, що формується в процесі

навчання. Дж. Уотсон, Дж. Тейлор і К. Спенс вважали тривогу умовно-рефлекторною відповіддю на загрозовий стимул. З цього погляду поведінкові прояви тривожності можуть змінюватися шляхом систематичної десенсибілізації — поступового звикання до стимулів, які викликають страх або напруження [8].

Подальший розвиток цих ідей отримав у когнітивній психології. А. Бек і А. Елліс довели, що джерело тривожності криється у викривленому сприйнятті дійсності та нерациональних переконаннях, які змушують людину перебільшувати небезпеку, очікувати негативних наслідків і недооцінювати власні ресурси. Таким чином, подолання тривожності можливе через корекцію мислення, усвідомлення автоматичних думок і формування адаптивних когнітивних схем [14].

Індивідуально-психологічний підхід А. Адлера трактує тривожність як прояв почуття неповноцінності, що формується внаслідок соціальних порівнянь. Вона зменшується завдяки розвитку соціальних зв'язків та почуття спільності, тоді як ізолюваність, надмірна конкуренція чи прагнення до переваги лише посилюють її прояви [15].

Біологічні концепції пояснюють тривожність через функціональні особливості нервової системи та генетичну схильність. Підвищена реактивність нервової системи, слабкість гальмівних процесів, емоційна лабільність та певні типи акцентуацій характеру (зокрема дистимний, тривожно-підозрілий, афективно-лабільний) розглядаються як чинники, що зумовлюють підвищений рівень тривожності [16; 17; 18]. Дослідження нейропсихологів доводять, що ключову роль у регуляції тривоги відіграють лімбічні структури мозку, особливо мигдалеподібне тіло, яке забезпечує швидку емоційну оцінку загрозових стимулів і запуск адаптивних або захисних реакцій.

Сучасна психологія прагне інтегрувати різні підходи, розглядаючи тривожність як багаторівневий феномен, у якому поєднуються емоційні, когнітивні, поведінкові та фізіологічні компоненти. Модель «тривожного ряду» Ф. Березіна описує послідовність наростання тривоги — від

початкового внутрішнього дискомфорту до панічного стану з дезорганізацією поведінки [5]. Такий підхід дозволяє розглядати тривожність як процес, що розвивається поступово та може мати як адаптивне, так і дезадаптивне значення залежно від інтенсивності та контексту прояву.

У вітчизняній психології проблема тривожності розглядається насамперед у контексті вікового розвитку. Л. Божович, Д. Ельконін, А. Прихожан підкреслюють, що у молодшому шкільному віці тривожність тісно пов'язана з навчальною діяльністю та соціальними відносинами. Саме в цей період дитина найбільш чутлива до оцінювання, очікувань учителя й реакції однолітків, що зумовлює виникнення ситуацій підвищеного емоційного напруження [19]. Сучасні українські психологи: Н. Никончук, Є. Неведомська відзначають, що підвищена дитяча тривожність формується під впливом стилю сімейного виховання, гіперопіки, непослідовності вимог та нестачі емоційної підтримки [20; 21].

Загалом, у психологічній науці утвердився багатофакторний підхід до вивчення тривожності, який поєднує біологічні, когнітивні, емоційні та соціальні чинники. Тривожність розглядається як складний психічний феномен, що має як захисне, так і деструктивне значення. Її дослідження в дитячому віці дозволяє глибше зрозуміти механізми формування емоційної регуляції, соціальної адаптації та розвитку особистості загалом [19].

1.2. Психофізіологічні та вікові чинники розвитку тривожності у молодших школярів

Початок шкільного життя є серйозним етапом у розвитку дитини. Перехід від дошкільного до шкільного способу життя пов'язаний зі зміною соціального статусу, новими вимогами до поведінки, навчальної активності та самоорганізації. Ці зміни можуть виступати потужним джерелом стресу, що, в свою чергу, активізує розвиток тривожності в молодшому шкільному віці [22].

Тривожність як емоційний стан є типовою реакцією на ситуації невизначеності, новизни або потенційної загрози. У дітей вона часто

супроводжується фізіологічними симптомами (головний біль, біль у животі, прискорене серцебиття), змінами у поведінці (відмова йти до школи, замкнутість, сльозливість), а також зниженням впевненості у власних силах [19]. Особливо вразливою до таких проявів є вікова група 6–10 років, коли відбувається інтенсивне формування психоемоційної та соціальної сфери особистості [23, 24].

Згідно з віковою психологією, у дітей цього періоду спостерігаються якісні зміни у розвитку емоцій, мислення, мотиваційної сфери та самосвідомості. Зокрема, криза семи років супроводжується виникненням нової внутрішньої позиції школяра, коли дитина починає усвідомлювати себе як учня, сприймаючи себе через призму успіхів або невдач у навчанні. Цей етап нерідко супроводжується емоційною нестабільністю, посиленням чутливості до оцінки з боку дорослих і однолітків, що створює сприятливе підґрунтя для формування підвищеної тривожності [25].

Фізіологічно цей період збігається з активним розвитком головного мозку, зокрема правої півкулі, яка відповідає за емоційну сферу. Водночас неокортекс, що забезпечує раціональне осмислення ситуацій та саморегуляцію, ще не досяг повної зрілості. Це призводить до того, що емоційні реакції часто домінують над когнітивними, а здатність дитини до логічного аналізу та самоконтролю залишається обмеженою [26; 27]. Таким чином, навіть незначні труднощі можуть викликати сильні емоційні переживання.

Серед основних чинників, які сприяють виникненню або посиленню тривожності у молодших школярів, можна виокремити:

- Психофізіологічні особливості розвитку. Незрілість нервової системи, слабкість процесів гальмування, висока емоційна збудливість – усе це формує схильність до нестійких реакцій у стресових ситуаціях [19].
- Темперамент та індивідуальні особливості. Меланхолійний або флегматичний тип темпераменту може зумовити вищу чутливість до оцінки, невдач та новизни, що підвищує ризик виникнення тривожних станів [28].

- Соціальні очікування. Високі вимоги з боку вчителів або батьків, порівняння з однолітками, часте використання негативних оцінок чи покарань можуть викликати страх перед невдачею [25].
- Адаптація до нових умов. Необхідність налагодження стосунків у новому колективі, розуміння правил поведінки, сприйняття ролі школяра – усе це створює додаткове психоемоційне навантаження [29].

Окремо варто зазначити роль середовища: несприятлива атмосфера в класі або вдома, конфліктні стосунки з учителем чи однолітками, а також психологічний тиск з боку дорослих є вагомими чинниками розвитку шкільної тривожності [30].

З фізіологічної точки зору тривожність у дітей тісно пов'язана зі змінами у роботі емоційно-регуляторних центрів мозку, яка відповідає за формування емоційних реакцій та оцінку загроз. Особливо значущою є роль мигдалеподібного тіла, яке визначає швидкість і силу емоційного реагування на стресові або нові ситуації. У дітей активація мозкових структур часто супроводжується запуском так званого механізму «бий або тікай» — еволюційно закріпленого способу адаптації до потенційно небезпечних умов. У практичному прояві це може виражатися у формі уникання шкільних завдань, замкненості, пасивності, небажання взаємодіяти з однолітками або, навпаки, у поведінковій дезорганізації, агресивних спалахах чи імпульсивних діях [26].

Крім фізіологічних особливостей, на прояви тривожності значний вплив мають вікові чинники. Молодший шкільний вік характеризується інтенсивним формуванням самосвідомості, розвитком уявлень про власні можливості та межі компетентності, а також поступовим засвоєнням соціальних норм і правил. Діти у цьому віці ще не завжди можуть усвідомлено контролювати свої емоції, а їх когнітивні ресурси для аналізу ситуації обмежені. Тому будь-яка невдача, критика з боку дорослих або конфлікт із однолітками можуть спровокувати виражені тривожні реакції, які впливають як на поведінку, так і на загальний стан емоційного комфорту [22].

Особливості розвитку нервової системи також є важливим фактором: у дітей із підвищеною емоційною збудливістю або лабільністю нервової системи тривожність проявляється частіше і інтенсивніше. Генетично обумовлена схильність до тривожності, нейропсихологічні особливості та біохімічні механізми регуляції емоцій (наприклад, рівень кортизолу та активність нейромедіаторів) формують базу, на якій розвиваються психологічні та поведінкові реакції [31].

Соціально-психологічний контекст відіграє не меншу роль. Взаємодія з батьками, учителями та однолітками, стиль виховання, рівень емоційної підтримки та наявність безпечного середовища визначають, наскільки дитина здатна адаптуватися до шкільних вимог і регулювати свої тривожні реакції. Надмірна опіка, непослідовність у вимогах, критика або порівняння з іншими дітьми можуть значно підсилювати тривожність, тоді як підтримка, прийняття та позитивне підкріплення допомагають її пом'якшити [32].

Отже, тривожність у молодших школярів є багатовимірним феноменом, що формується на перетині фізіологічних, когнітивних, емоційних та соціальних чинників. Розуміння психофізіологічних особливостей та вікових закономірностей розвитку дитини дозволяє своєчасно виявляти тривожні прояви, запобігати їхньому посиленню та створювати сприятливе середовище для навчання, соціалізації й гармонійного емоційного розвитку [33].

1.3. Арт-терапія як ресурс психологічної допомоги дітям з підвищеним рівнем тривожності

Психологічна допомога дітям молодшого шкільного віку з підвищеною тривожністю передбачає комплексний підхід, який поєднує елементи емоційної підтримки, розвитку саморегуляції та формування позитивного образу «Я». Одним із найефективніших методів у сучасній психокорекційній практиці визнано арт-терапію — напрям терапії, що ґрунтується на використанні творчих видів діяльності як засобу вираження внутрішнього світу дитини, подолання емоційних труднощів і зниження психологічного напруження [34].

Згідно з визначенням сучасних психологічних словників, арт-терапія — це метод психокорекції, який сприяє гармонізації особистості через творчість, забезпечуючи можливість самовираження, розвитку рефлексії, усвідомлення власних емоцій і внутрішніх ресурсів [34]. Історичні витоки арт-терапії сягають давніх часів, коли мистецтво виконувало не лише естетичну, а й лікувально-ритуальну функцію. У науковому контексті термін «арт-терапія» запровадив британський художник і лікар Адріан Хілл (1938 р.), який довів, що творча діяльність позитивно впливає на емоційний стан пацієнтів. Подальший розвиток теорії та практики цього напрямку здійснювався у межах психоаналітичної (З. Фройд, К. Юнг) та гуманістичної (К. Роджерс, А. Маслоу) парадигм [35].

У 1960–1980-х роках арт-терапія отримала офіційне визнання як психотерапевтичний метод: створено професійні асоціації, розроблено навчальні програми, проведено перші експериментальні дослідження її ефективності. В Україні арт-терапевтична практика активно розвивається з 1990-х років, особливо в контексті допомоги дітям, які мають труднощі адаптації, підвищену тривожність або проблеми соціалізації [36].

У роботі з тривожними дітьми арт-терапія виконує кілька важливих функцій: сприяє емоційному розвантаженню, розвитку впевненості у собі, формуванню навичок саморегуляції, покращенню комунікації та підвищенню самооцінки. Найчастіше використовуються такі методи, як ізотерапія (малювання, ліплення), пісочна терапія, казкотерапія, музикотерапія та лялькотерапія, кожен із яких забезпечує дитині можливість безпечного вираження емоцій і зниження внутрішньої напруги [37].

Результати численних досліджень підтверджують високу ефективність арт-терапевтичних програм у роботі з дітьми молодшого шкільного віку, схильними до тривожності. Емпіричні дані свідчать, що після участі у групових або індивідуальних арт-терапевтичних сесіях спостерігається зменшення проявів тривожності, зростання впевненості, покращення соціальної поведінки та міжособистісної взаємодії [38]. Зокрема, результати сучасних мета-аналізів

доводять статистично значущий вплив арт-терапії на зниження рівня тривожності у дітей 6–12 років [39].

Сучасні дослідження підтверджують терапевтичну цінність арт-терапевтичних програм для дітей з високим рівнем тривожності. У ряді експериментальних робіт було показано, що після участі в структурованих програмах арт-терапії у дітей спостерігається зниження проявів тривожності, покращення соціальних навичок, підвищення самооцінки [40]. Зокрема, за результатами мета-аналізу, опублікованого в журналі *International Journal of Art Therapy*, арт-терапія має статистично значущий вплив на зменшення симптомів тривожності у дітей віком від 6 до 12 років [39]. Аналогічні висновки містить дослідження Маріани Лаврік та Камелії Сопонар (2023), у якому доведено, що 10-сесійна програма групової арт-терапії дозволяє не лише зменшити тривожність, а й покращити соціальну поведінку дітей з особливими освітніми потребами [41].

Фізіологічні та вікові особливості розвитку дітей також відіграють важливу роль у формуванні тривожності та пояснюють ефективність арт-терапії. У дітей молодшого шкільного віку тривожність пов'язана зі змінами у роботі емоційно-регуляторних центрів мозку, що відповідають за оцінку загроз та формування емоційних реакцій. Часто активується механізм "бий або тікай", який є еволюційно обумовленою реакцією на небезпеку. Це може проявлятися у униканні шкільних ситуацій, підвищеній пасивності або, навпаки, поведінковій дезорганізації [42, 43].

Таким чином, тривожність у дітей молодшого шкільного віку є багатовимірним феноменом, що формується на перетині вікових, фізіологічних, психологічних та соціальних чинників. Арт-терапія дозволяє враховувати ці особливості, надаючи дитині безпечний простір для вираження емоцій, зниження внутрішнього напруження та формування позитивного образу «Я». Завдяки образній мові мистецтва дитина отримує можливість виразити свої переживання без слів, що сприяє емоційному «очищенню», розвитку саморегуляції та підвищенню емоційного комфорту [44; 45]. Сам процес

творчості діє заспокійливо та стимулює адаптивну поведінку в навчальному і соціальному середовищі.

Висновки до розділу 1.

Сьогодні ж арт-терапія сприймається не лише як психотерапевтичний інструмент, а й як педагогічна технологія, спрямована на збереження психічного здоров'я дитини. Вона широко застосовується у закладах освіти з метою профілактики емоційного вигорання, корекції поведінкових відхилень, підвищення адаптаційного потенціалу дітей.

О. Котенко зазначає, що арт-терапія в педагогіці виступає засобом розвитку емоційної компетентності, креативного мислення та особистісної цілісності учня. Через мистецтво дитина не лише долає внутрішні бар'єри, а й розвиває навички самовираження, емпатії, співпереживання.

Таким чином, арт-терапія — це гнучкий, ненасильницький та ефективний метод психологічної підтримки дітей молодшого шкільного віку, який враховує їхні вікові та емоційні особливості. Вона дозволяє знижувати рівень тривожності, сприяє формуванню стабільної самооцінки та емоційної рівноваги, що є критично важливим для успішної адаптації в шкільному середовищі.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація дослідження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку.

У процесі опрацювання теоретичних джерел, присвячених проблемі тривожності у молодшому шкільному віці, а також аналізу наукових підходів до використання арт-терапевтичних методами у роботі з дітьми, визначено необхідність проведення комплексного психологічного дослідження із виявленням рівня тривожності у дітей та застосуванням арт-технік задля зниження її рівня.

Тож, саме метою емпіричного етапу стало визначення рівня тривожності учнів початкової школи, а також розробка й практична реалізація корекційної програми із використанням арт-терапії як інструменту зниження емоційного напруження [46666; 47].

Для досягнення поставленої мети було сформульовано низку дослідницьких завдань :

- сформувати діагностичний комплекс методик, що дозволяють виявити рівень та специфіку тривожних проявів у дітей молодшого шкільного віку;
- здійснити первинну психодіагностику учнів з метою фіксації вихідного рівня тривожності;
- за результатами констатуючого етапу сформувати експериментальну та контрольну групи для подальшого впровадження корекційної програми;
- створити та впровадити програму арт-терапевтичної спрямованості, орієнтовану на зменшення тривожності у молодших школярів ;
- провести порівняльний аналіз ефективності застосованої програми, з оцінкою змін у психоемоційному стані учнів після її реалізації.

Відповідно до поставлених цілей і завдань було визначено ключові етапи організації експериментальної частини роботи:

I етап — підготовчий : аналіз наукової літератури, складання теоретичної бази дослідження, встановлення контакту з адміністрацією навчального закладу, отримання дозволів від батьків, проведення попередніх бесід з класними керівниками для з'ясування специфіки класного колективу та індивідуальних особливостей учнів. На цьому етапі також було проведено ознайомчі зустрічі з дітьми для встановлення довірливих відносин та зниження можливої настороженості перед психологічним обстеженням.

II етап — констатуючий : вибір та обґрунтування психодіагностичних методик, реалізація початкової діагностики. Усі діагностичні процедури проводилися індивідуально або в малих групах (до 5 - 7 осіб) у спеціально обладнаному приміщенні шкільного психологічного кабінету. Тривалість одного діагностичного сеансу становила 40-45 хвилин з обов'язковими перервами. Під час проведення діагностики враховувалися фізичний та емоційний стан дитини, час доби, наявність стресових ситуацій напередодні обстеження.

III етап — формуючий : створення програми психологічної корекції на основі виявлених у ході діагностики особливостей, проведення арт-терапевтичних занять з експериментальною групою. Програма передбачала 10 занять тривалістю 45 хвилин кожне з частотою два рази на тиждень. Структура кожного заняття включала вступну частину (привітання, емоційна розминка), основну частину (арт-терапевтичні вправи) та заключну частину (рефлексія, ритуал прощання).

IV етап — контрольний: впровадження підсумкової діагностики, статистична обробка отриманих даних, порівняльний аналіз результатів експериментальної та контрольної груп, оцінка ефективності програми, формулювання висновків та практичних рекомендацій.

Вибіркова сукупність. У дослідженні взяли участь 25 учнів 4 класу Ліцею №72 міста Києва (віковий діапазон 9–10 років), з яких 12 дівчат та 13 хлопців. Вибір саме цієї вікової категорії обґрунтовується тим, що у цей період

відбувається активне становлення особистісних якостей, формування самооцінки та розвиток здатності до соціальної взаємодії. Молодший шкільний вік характеризується як сензитивний період для формування довільної регуляції поведінки та емоційної сфери, що робить психокорекційну роботу особливо ефективною саме в цьому віці.

За даними попередньої бесіди з класним керівником та шкільним психологом, клас характеризувався як середній за рівнем успішності, з дружньою атмосферою, проте із окремими конфліктними ситуаціями між учнями. Усі діти проживають у місті Києві, соціально-економічний статус сімей переважно середній. Важливим контекстним фактором є те, що всі учасники дослідження пережили досвід воєнних дій, евакуації або тривалого перебування в укритті, що могло вплинути на їхній психоемоційний стан [48; 49].

Критеріями включення до вибірки стали: вік 9-10 років, відсутність психіатричного діагнозу, згода батьків на участь у дослідженні, регулярне відвідування школи. Критерії виключення: наявність діагностованих психічних розладів, органічні ураження центральної нервової системи, неможливість регулярної участі у заняттях програми.

Психодіагностика емоційного стану дітей під час воєнного стану має особливу актуальність, оскільки дозволяє виявити наявні психологічні труднощі та вчасно надати підтримку. Тривожні стани у молодших школярів можуть бути наслідком нестабільної ситуації в країні, труднощів адаптації до онлайн-навчання, частих повітряних тривог, а також складнощів у спілкуванні з ровесниками чи вчителями [50].

Дослідження, проведені у 2022-2024 роках, свідчать про значне зростання показників тривожності серед дітей шкільного віку в Україні порівняно з довоєнним періодом. За даними Міністерства охорони здоров'я України, кількість звернень до дитячих психологів зросла на 43%, а тривожні розлади діагностуються у 28-35% школярів молодших класів [51]. Це актуалізує потребу у розробці та впровадженні ефективних психокорекційних програм, адаптованих до специфіки сучасних викликів.

Особливістю проведення дослідження стала необхідність враховувати графік повітряних тривог та можливість швидкого переміщення до укриття. У закладі освіти було обладнано безпечний простір для проведення занять, який відповідав усім вимогам безпеки. Під час тривог заняття переносилися або проводилися в адаптованому форматі в укритті, що також стало частиною терапевтичного процесу [50].

У дослідженні було використано комплекс психодіагностичних методик, кожна з яких дозволяє оцінити різні аспекти тривожності та емоційного стану дитини:

- тест «Вибери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен)[48];
- «Оцінка рівня шкільної тривожності» Філіпса;
- проєктивна методика «Паровозик».

Такий інструментарій організації задля виявлення рівня тривожності молодших школярів дозволяє всебічно оцінити емоційний стан, а також сформулювати обґрунтовані висновки для подальшої корекційної роботи[52]. У процесі дослідження ми здійснили часткову адаптацію окремих методик — з урахуванням вікової специфіки та емоційної зрілості дітей молодшого шкільного віку.

Першою з них була методика «Вибери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Дорки, В. Амен) (Додаток А), яка дозволяє виявити емоційно значущі реакції дитини в типових життєвих ситуаціях, що має потенційно стресогенний характер. Методика базується на проєктивному принципі в якому визначається рівень тривожності дитини молодшого шкільного віку. Задля реалізації цієї методики потрібно: 14 малюнків, кожен з яких відображає певну типову для життя молодшого школяра ситуацію.

Кожний малюнок виконано у двох варіантах: для дівчинки та для хлопчика, де обличчя дитини не вимальоване, а лише контур голови. Кожний малюнок доповнений двома зображеннями дитячої голови, що за розмірами точно відповідає контурам обличчя на малюнку. На одному із двох зображень — усміхнене обличчя, на іншому — сумне.

Малюнки демонструють дитині в чітко визначеному порядку один за одним. Бесіда відбувається в окремій кімнаті. Показуючи дитині малюнок, психолог дає інструкцію, а дитина має обрати зображення, яке найбільш точно відображає її емоційний стан у запропонованій ситуації. Кількісний аналіз результатів дозволяє визначити індекс тривожності, а якісний — сформувати уявлення про внутрішній світ дитини, особливості її емоційного досвіду, специфіку взаємодії з соціальним оточенням.

Особливістю цієї психодіагностики є те, що вона дозволяє не лише встановити наявність чи відсутність тривожного фону, а й визначити джерело емоційного напруження: у стосунках з дорослими, однолітками або ж у контексті шкільного життя. Методика також дає можливість отримати якісну інформацію про характер соціальної взаємодії дитини, а також про її внутрішні переживання в різноманітних повсякденних ситуаціях.

Кожній дитині було запропоновано пройти індивідуальне опитування, що проводилося в усній формі, у спокійній та комфортній атмосфері, без присутності сторонніх осіб (учителів або батьків), аби забезпечити максимальну щирість відповідей.

Інструкція для дитини була такою: *«Подивися на цю картинку. Тут намальована ситуація. Як ти думаєш, у цієї дитини на малюнку має бути обличчя сумне чи веселе?»*.

Усього було запропоновано 14 ситуацій:

1. Гра з молодшими дітьми
2. Дитина і мати з немовлям
3. Об'єкт агресії
4. Одягання
5. Гра зі старшими дітьми
6. Укладання спати на самоті
7. Вмивання
8. Догана
9. Ігнорування

10. Агресивність
11. Збирання іграшок
12. Ізоляція
13. Дитина з батьками
14. Прийом їжі на самоті

Бланк відповідей був індивідуальним для кожної дитини. У ньому зазначалося ім'я, вік дитини, дата та час обстеження. Фіксувалися як обрані емоції (сумне або веселе обличчя), так і вербальні коментарі дитини, що супроводжували вибір, якщо такі були.

Обробка результатів здійснювалася у кількісному форматі на підставі даних протоколу обчислюється індекс тривожності дитини, що дорівнює процентному відношенню числа емоційно-негативних виборів (сумне обличчя) до загального числа малюнків (14): розрахунок рівня тривожності проводився за формулою:

$$\text{Індекс тривожності} = (\text{Кількість емоційно негативних відповідей} / 14) \times 100\%$$

На основі отриманого індексу тривожності здійснюється класифікація емоційного стану дитини:

- Високий рівень тривожності — понад 50% негативних (сумних) відповідей
- Середній рівень тривожності — від 20% до 50%
- Низький рівень тривожності — до 20%.

Кожна відповідь дитини аналізується окремо. Робляться висновки щодо можливого характеру емоційного досвіду дитини в даній (і подібної їй) ситуації. Особливо високе проєктивне значення мають малюнки: № 4 («Одягання»), № 6 («Укладання спати на самоті»), № 14 («Їжа на самоті»).

Діти, які роблять в цих ситуаціях негативний емоційний вибір, найімовірніше будуть володіти найвищим індексом тривожності; діти, що роблять негативні емоційні вибори в ситуаціях, зображених на малюнках: № 2 («Дитина і мати з немовлям»), № 7 («Умивання»), № 9 («Ігнорування») і № 11

(«Збирання іграшок»), з більшою ймовірністю будуть мати високий або середнім індексом тривожності індекс тривожності.

Як правило, найбільший рівень тривожності проявляється в ситуаціях, що моделюють стосунки дитина-дитина («Гра з молодшими дітьми», «Об'єкт агресії», «Гра зі старшими дітьми», «Агресивна напад», «Ізоляція»). Значно нижчий рівень тривожності в малюнках, що моделюють стосунки дитина-дорослий («Дитина і мати з немовлям», «Догана», «Ігнорування», «Дитина з батьками»), і в ситуаціях, що моделюють повсякденні дії («Одягання», «Укладання спати на самоті», «Умивання», «Збирання іграшок», «Їжа на самоті»).

Застосування цієї методики в межах дослідження дало змогу виявити не лише загальний рівень тривожності учнів, а й вказати на конкретні емоційно значущі ситуації, у яких діти найчастіше демонстрували емоційне напруження. Результати стали цінним підґрунтям для подальшої розробки індивідуальних психокорекційних заходів, а також допомогли визначити напрямки роботи з батьками та педагогами щодо формування більш безпечного емоційного клімату в класному колективі.

Другою методикою була «Оцінка рівня шкільної тривожності» за Філліпсом (Додаток Б), яка дозволяє не лише оцінити загальний рівень тривожності дитини у зв'язку зі шкільним середовищем, а й виявити специфічні фактори, що спричиняють підвищену тривожність: страх невдачі, тривожність перед контролем знань, страх не виправдати очікування, проблеми у взаєминах з учителями та однолітками тощо. Такий комплексний підхід дозволив детально дослідити структуру шкільної тривожності та окреслити вектори корекційної роботи.

У межах дослідження застосування цього тестового опитувальника на виявлення рівня шкільної тривожності виявилось доцільним як з методичної, так і з практичної точки зору. Тому що опитувальник дозволяє організувати якісне масове психодіагностичне обстеження дітей, зокрема — учнів 4 класу, його застосування та реалізація, не потребує значного часу на проведення.

Основна мета даної методики полягає у виявленні рівня та характеру тривожності, яка виникає в учнів у процесі шкільного навчання та зовнішніх факторів антитерористичного вторгнення (повітряні тривоги, дистанційне навчання). Особлива увага приділяється саме тим емоційним станам, що пов'язані з навчальною діяльністю, спілкуванням з ровесниками та дорослими у шкільному середовищі.

Для виконання опитувальника діти мали друкований текст з 58 питань опитувальника та індивідуальні бланки відповідей для кожного. Учням надається інструкція, яка передбачає чесне та самостійне заповнення бланка. Зазначається, що у завданні немає правильних чи неправильних відповідей, а мета полягає в тому, щоб краще зрозуміти емоційне самопочуття дітей у шкільному середовищі.

Інструкція для учнів передбачає таку форму виконання завдання: якщо дитина погоджується з твердженням — вона ставить навпроти нього знак «+», якщо ні — «-». Всі відповіді фіксуються на індивідуальному аркуші, де також зазначаються прізвище, ім'я та клас.

Після завершення роботи проводиться підрахунок кількості відповідей, що відповідають ключу тесту, до якого входять:

- позитивні відповіді («+») на запитання № 11, 20, 22, 24, 25, 30, 35, 36, 38, 39, 41, 43, 44;
- негативні відповіді («-») на запитання № 1–10, 12–19, 21, 23, 26–29, 31–34, 37, 40, 42, 45–58.

Інтерпретація результатів ґрунтується на кількості виявлених тривожних відповідей, якщо ж відповіді на які не збігаються з ключем тесту. Наприклад, на 58 - й питання дитина відповів "так", в той час як в ключі цього питання відповідає "мінус", тобто відповідь "ні". Відповіді, що не збігаються з ключем, - прояв тривожності.

- якщо їх понад 50% — це може свідчити про підвищений рівень шкільної тривожності;

- якщо більше 75% — про високий рівень тривожності, що потребує психологічної уваги та корекційного впливу.

Також, якщо число збігів по кожному з восьми факторів тривожності, що виділяються в тексті. Рівень тривожності визначається так само, як в першому випадку. Аналізується загальний внутрішній емоційний стан школяра, багато в чому визначається наявністю тих чи інших тривожних синдромів (факторів) і їхньою кількістю.

Крім загального рівня, опитувальник дозволяє провести факторний аналіз, який охоплює кілька важливих складових тривожності:

1. Загальна шкільна тривожність — відображає загальний емоційний фон, на якому відбувається навчання.
2. Соціальна напруга — виявляє труднощі у встановленні міжособистісних контактів із ровесниками.
3. Негативний емоційний фон — свідчить про внутрішню нестабільність або емоційні бар'єри у процесі навчання.
4. Страх самовираження — розкриває, наскільки дитина боїться проявити власні здібності, висловитися.
5. Страх перед перевіркою знань — показує рівень напруги, пов'язаної з оцінюванням досягнень з боку дорослих.

Обробка отриманих результатів передбачає як кількісний, так і якісний аналіз. Кількісно фіксується загальна кількість «тривожних» відповідей, визначається їхня частка у відсотках, порівнюється з нормативними показниками. Паралельно проводиться якісний аналіз характеру тривожності за окремими шкалами, що дозволяє виявити, які саме ситуації у шкільному середовищі є найбільш емоційно складними для дитини.

Наступною була проективна методика «Паровозик» (Додаток В) до діагностичного комплексу якої включено проективний інструмент, що дозволяє виявити характер емоційного стану дитини: від норми до зниженої емоційності, станів страху або підвищеної тривожності. Завдання виконувалося в ігровій

формі, що сприяло встановленню емоційного контакту з учнем і підвищенню достовірності результатів.

Для проведення дослідження використовувалися: зображення білого паровозика та 8 кольорових вагончиків (червоний, жовтий, зелений, синій, фіолетовий, сірий, коричневий, чорний), які у випадковому порядку розміщувалися на білому тлі. Дитині пропонувалося побудувати поїзд, починаючи з вагончика, який здається їй найкрасивішим. Під час виконання завдання фіксувалась послідовність вибору кольорів, а також висловлювання дитини.

Інтерпретація результатів здійснювалась згідно з системою балів, що нараховувались залежно від позиції кожного кольору у побудованому поїзді:

1 бал надається, якщо дитина поставила вагончик фіолетового кольору на другу позицію; чорний, сірий, коричневий – на третю; червоний, жовтий, зелений – на шосту.

2 бали надається, якщо дитина поставив вагончик фіолетового кольору на першу позицію; чорний, сірий, коричневий – на другу; червоний, жовтий, зелений – на сьому, синій – на восьму.

3 бали надається, якщо чорний, сірий або коричневий вагончик поставлений на першу позицію; синій – на сьому; червоний, жовтий, зелений – на восьму позицію

Якщо ж у результаті підрахунку загальної кількості балів результати інтерпретувалися наступним чином, то:

- 0–3 бали — позитивний емоційний стан;
- 4–6 балів — негативний психічний стан низького ступеня;
- 7–9 балів — негативний психічний стан середнього ступеня;
- понад 9 балів — високий рівень емоційної напруги.

Поряд із отриманим індивідуальним результатом можна визначити і загальний психологічний клімат у класі. Для цього визначається сума всіх ППС та НПС, різниця між ними ділиться на кількість дітей та множиться на 100 % [52].

Оцінка результатів:

70% і вище - високий рівень сприятливості психологічного клімату (РСПК);

42 - 69% - середня РСПК;

26 - 41,9% - незначна РСПК;

0 - 25% - Початковий ступінь несприятливого психологічного клімату (СНПК);

-1 до - 25%-середня з НПК;

- 26% і нижче - сильна з НПК вибір чорного, сірого або коричневого вагончика на першу позицію оцінювався в 3 бали й свідчив про можливі ознаки емоційної напруги.

Таким чином, використання різноманітних психодіагностичних методик дозволило детально оцінити рівень тривожності у дітей молодшого шкільного віку та сприяє правильному вибору корекційних методів для подолання цих симптомів.

2.2. Аналіз рівня тривожності дітей молодшого шкільного віку

Задля аналізу рівня тривожності, було проведене дослідження тривожності серед дітей молодшого шкільного віку, за методикою Філіпса, було підраховано кількість дітей із підвищеним та високим рівнем тривожності, та дало наступні результати. Серед 25 учнів 4 класу лише у 3 дітей виявлено ознаки тривожності: у 2 дітей — підвищений рівень, у 2 дитини — високий. Таким чином, 3 учні з 25 становлять 12% вибірки, що вказує на незначну кількість дітей, які періодично переживають емоційний дискомфорт у навчальних або соціальних ситуаціях.

Загальний відсоток тривожності становить приблизно 12%, тоді як 88% дітей мають низький рівень тривожності. Це свідчить про загалом сприятливий емоційний клімат у класі, достатню адаптацію учнів до навчального процесу та відсутність виражених проявів шкільної напруги чи страху невдачі[53].

І отримані результати вказують, що більшість дітей комфортно почуваються в умовах навчального середовища, демонструють позитивне

ставлення до школи, упевненість у власних силах і здатність адекватно реагувати на труднощі. Такі показники відповідають віковій нормі та свідчать про емоційну зрілість молодших школярів. Що можна побачити у Таблиці 2.1. та на Рис. 2.1. Розподіл рівнів тривожності у дітей молодшого шкільного віку за тестом Філіпса.

Таблиця 2.1.

Розподіл рівнів тривожності за тестом Філіпса серед учнів 4 класу (n = 25)

Рівень тривожності	Кількість учнів	Відсотковий показник (%)	Характеристика стану
Високий	1	4%	Стійка емоційна напруга, тривожні очікування, страх оцінки.
Підвищений	2	8%	Ситуативна тривожність, незначна невпевненість у навчальних ситуаціях.
Низький	22	88%	Емоційна стабільність, позитивний настрій, комфорт у навчанні.

Рис. 2.1. Розподіл рівнів тривожності у дітей молодшого шкільного віку за тестом Філіпса.

Для якісного аналізу шкільної тривожності важливо враховувати, що навіть якщо за кількісним аналізом загальний рівень тривожності у деяких дітей може бути прийнятним, їхні відповіді на окремі фактори можуть свідчити про підвищений або високий рівень тривожності. Отримавши результати спостерігаємо, що рівень шкільної тривожності у дітей молодшого шкільного віку має неоднорідну структуру. Навіть у тих учнів, у яких загальний показник тривожності перебуває в межах норми, окремі фактори демонструють підвищені або високі значення, що свідчить про наявність емоційних труднощів у певних сферах навчальної чи соціальної діяльності [54]. Це підтверджує, що дитина може не відчувати постійного стресу в шкільному середовищі, однак її емоційна реакція на окремі ситуації (спілкування, оцінювання, самопрезентація) залишається досить гострою.

Отже, висвітливши більш детально отримані результати, можемо зробити висновки :

- Загальна тривожність у школі зафіксована на підвищеному рівні в 1 учня (приблизно 4 %). Такий результат вказує на наявність внутрішнього напруження, пов'язаного з перебуванням у навчальному середовищі, що може проявлятися у вигляді небажання відвідувати школу, підвищеної втомлюваності або психосоматичних реакцій.
- Переживання соціального стресу є досить поширеним проявом: 7 учнів (приблизно 16%) мають підвищений. Це свідчить про труднощі у взаємодії з однолітками, побоювання осуду або неприйняття з боку колективу. Діти з подібними проявами часто уникають групових завдань, переживають напруження під час спілкування й мають занижену соціальну впевненість.
- За фактором фрустрації потреби в досягненні успіху у 2 учнів (приблизно 8 %) виявлено підвищений рівень тривожності. Такі діти часто відчують невпевненість у власних силах, бояться помилитися або не виправдати очікування дорослих. Це може стати причиною уникання складних завдань або надмірної самокритичності.

- Особливу увагу привертає фактор страху самовираження, за яким 5 учнів (20%) мають підвищену. Ці показники свідчать про те, що значна частина дітей побоюється відкрито демонструвати свої думки, ідеї або творчі здібності. Причинами можуть бути як внутрішня невпевненість, так і страх перед оцінюванням учителем чи однолітками, що знижує їхню активність у навчальному процесі.

- Фактор страху ситуації перевірки знань є одним із найвираженіших: 3 учні (12%) мають підвищену. Це означає, що значна частина дітей переживає сильний емоційний стрес під час контрольних робіт, тестів або усних відповідей. Така напруга часто знижує концентрацію уваги, викликає сумніви у власних можливостях і призводить до результатів, нижчих за реальні навчальні здібності.

- Не менш показовим є фактор невідповідності очікуванням оточення: 4 учнів (16%) демонструють підвищену. Ця тенденція свідчить про тиск зовнішніх очікувань — як з боку батьків, так і з боку педагогів. Діти з подібним типом тривожності схильні надмірно турбуватися щодо оцінки своєї поведінки чи успішності, особливо в умовах емоційного виснаження або після переживання стресових подій (наприклад, ночівлі в укритті через повітряну тривогу).

- За фактором низької фізіологічної опірності стресу у 2 дітей (8%) виявлено підвищений рівень тривожності. Це свідчить про високу емоційну чутливість, швидку виснажуваність нервової системи та схильність до соматичних реакцій у стресових ситуаціях (головний біль, біль у животі, безсоння).

- Окремої уваги заслуговують проблеми у взаєминах з учителями, де 2 учні (8%) продемонстрували підвищену тривожність. Це може бути пов'язано з відсутністю емоційної підтримки, надмірно суворими вимогами або страхом перед критикою з боку педагогів, що формує відчуття небезпеки у навчальному середовищі та ускладнює процеси адаптації.

Ці дані підтверджують що переважна більшість дітей (88%) мають низький рівень шкільної тривожності: навіть за загально низьких показників можуть спостерігатися виражені проблеми в окремих сферах емоційного реагування — носять ситуативний характер і не мають тенденції до формування стійкої емоційної напруги. Ці дані можна побачити на Рис. 2.2, який ілюструє відсоткову статистику тривожності за факторами серед учнів.

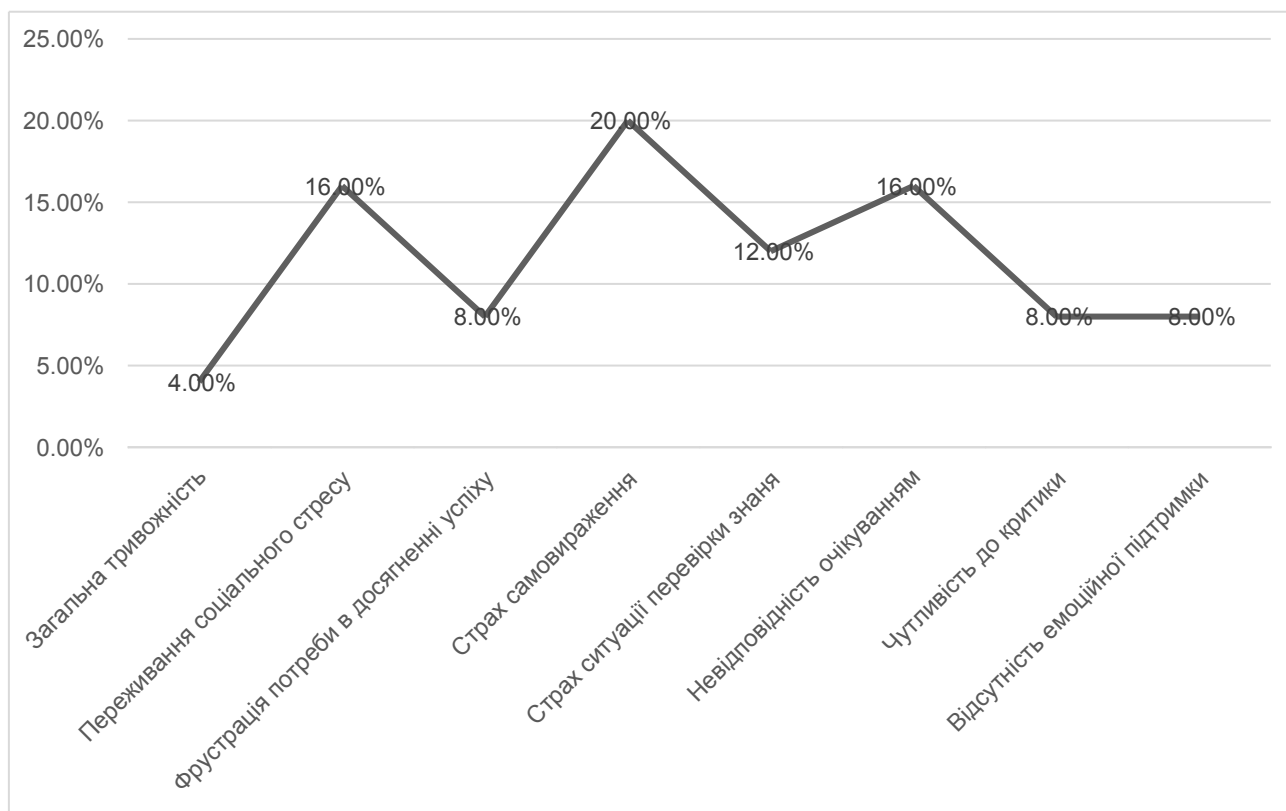

Рис. 2.2 Підвищена тривожність за тестом Філіпса.

Отримані результати підтверджують, що емоційні реакції дітей цього віку є природними, помірними та залежать від конкретних навчальних або соціальних ситуацій, не створюючи серйозних бар'єрів у навчанні.

Наступною була застосована методика «Вибери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен) [55], що дала змогу глибше проаналізувати емоційний стан дітей та їх визначення рівня тривожності у конкретних життєвих ситуаціях

Результати ж цього дослідження, за методикою «Вибери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен), свідчать про переважно позитивний емоційний стан дітей молодшого шкільного віку, однак із наявністю окремих ситуацій, що викликають підвищену тривожність[56]. Більшість учнів обирали веселе обличчя

у ситуаціях, пов'язаних із повсякденними діями чи взаємодією з близькими дорослими: «Дитина з батьками» (96%), «Одягання» (92%), «Дитина і мати з немовлям» (92%), що свідчить про відчуття безпеки та емоційного комфорту. Водночас найвищий рівень емоційної напруги зафіксовано у ситуаціях, що моделюють агресивні або конфліктні взаємини: «Об'єкт агресії» (100% сумних виборів), «Догана» (25%) та «Агресивність» (20%). Підвищений рівень тривожності також виявлено у випадках «Ізоляції» (28%) та «Ігнорування» (58%), що свідчить про емоційну чутливість дітей до соціального неприйняття. Результати аналізу свідчать про те, що загалом діти мають позитивний емоційний фон у стабільних та підтримувальних ситуаціях, однак демонструють тривожність і напруження у випадках агресії, критики чи соціальної ізоляції, що вимагає цілеспрямованої корекційної роботи у напрямку розвитку емоційної стійкості та безпечної комунікації в шкільному та соціальному середовищі.

Ці дані вказують на те, що окремі діти демонструють підвищену тривожність у ситуаціях, пов'язаних із агресією, осудом чи соціальною ізоляцією, тоді як загальний емоційний фон класу залишається переважно позитивним. що може свідчити про наявність у частини дітей прихованих емоційних труднощів, пов'язаних переважно зі страхом осуду, покарання або відчуттям самотності. Такі реакції можуть бути наслідком нестабільного емоційного клімату в сім'ї чи школі, високих вимог з боку дорослих, недостатньої підтримки у спілкуванні з однолітками або пережитих стресових подій (зокрема, умов воєнного часу).

Тест оцінює рівень тривожності у дітей, дозволяючи виявити специфічні аспекти емоційного дискомфорту. На основі зібраних даних можна провести аналіз загального рівня тривожності серед 25 учнів. Кількісний аналіз згідно з отриманих результатів:

високий рівень тривожності (3 дітей): 12 %

середній рівень тривожності (5 дітей): 20 %

слабкий рівень тривожності (17 дітей): 68 %. Це можна чітко побачити на

Рис.2.3.

Рис.2.3 Кількісний аналіз рівня тривожності за методикою «Вибері потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен).

Таким чином аналіз результатів, вказує, що деякі діти надавали нечіткі пояснення до певних малюнків, що може свідчити про їхній емоційний дискомфорт. Найбільший відсоток нечітких відповідей зафіксовано на малюнку №11, де мама сварить дитину за розкидані іграшки. Нечіткі відповіді були у 75% дітей вибрали веселе обличчя, а 25% — сумне. Це вказує на те, що діти можуть відчувати тиск через обов'язки та очікування дорослих, що може спричиняти тривогу і негативні емоції. Цей малюнок підкреслює, що діти можуть відчувати перевантаження від вимог оточуючих. На малюнку №6, який показує дитину, яка спостерігає за дорослими, які дивляться телевизор і відпочивають, 58% дітей вибрали веселе обличчя, а 42 % — сумне, що може свідчити про підвищений рівень тривожності та почуття відчуженості.

Діти можуть не знати, як долучитися до гри або знайти своє місце в групі класу. Таким чином, цей малюнок акцентує увагу на проблемах соціальної адаптації. На малюнку №7, де дитина мие руки, 80% дітей вибрали веселе обличчя, а 20% — сумне, що свідчить про загалом позитивне ставлення до процесу, однак частина дітей може відчувати незадоволення або дискомфорт під час виконання рутинних дій, що також може бути проявом тривожності.

Такий вибір може свідчити про потребу в додатковій підтримці та увазі до емоційного стану дітей, оскільки вони можуть відчувати тиск або примус у виконанні рутинних дій. На малюнку №9, де тато підіймає малюка на руки і грає з ним, а інша дитина стоїть поруч, 42% дітей вибрали веселе обличчя, а 58% — сумне. Це може вказувати на відчуття ревнощів або конкуренції за увагу батька, а також на страх перед відторгненням. Такий вибір може свідчити про потребу в емоційній підтримці та розумінні з боку дорослих, щоб допомогти дітям впоратися з цими почуттями.

На малюнку №14, де дитина їсть на самоті, 72 % дітей вибрали веселе обличчя, а 28 % — сумне, що може вказувати на почуття ізоляції або самотності під час прийому їжі у частини дітей. Діти можуть відчувати, що їжа наодинці є неприємною або незручною, що може свідчити про потребу в соціальній підтримці та взаємодії з однолітками або членами родини. Такий вибір може бути сигналом для дорослих про необхідність створення більш комфортної та підтримуючої атмосфери під час прийому їжі.

На малюнку №4, де дитина сама одягається, 92% дітей вибрали веселе обличчя, що вказує на сформоване почуття впевненості, самостійності та задоволення від виконання побутових дій. Лише 8% дітей обрали сумне обличчя, що може свідчити про певну невпевненість або страх перед самостійними діями, а також про можливу тривогу у разі невдачі. Це може бути пов'язано з недостатньою підтримкою з боку дорослих або страхом покарання за помилки.

Щодо малюнка №2, який відображає взаємодію матері, немовляти та старшої дитини, також 92% дітей вибрали веселе обличчя, що вказує на позитивне ставлення до родинних стосунків, почуття любові та прийняття. Проте 8% дітей, які обрали сумне обличчя, ймовірно, переживають емоції ревнощів, тривоги чи відчуття меншої значущості через появу молодшої дитини в сім'ї. Це може вказувати на потребу у більшій увазі з боку батьків до емоційного стану старшої дитини, аби зменшити ризик формування почуття відчуженості. Що можна прослідкувати у Таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

«Обери потрібне обличчя» Р.Теммл, М.Доркі, В.Амен

№	Малюнок	Веселе обличчя (%)	Сумне обличчя (%)
1	Гра з молодшими дітьми	75%	25%
2	Дитина і мати з немовлям	92%	8%
3	Об'єкт агресії	80%	20%
4	Одягання	92%	8%
5	Гра з старшими дітьми	92%	8%
6	Укладання спати на самоті	58%	42%
7	Вмивання	80%	20%
8	Догана	8%	92%
9	Ігнорування	42%	58%
10	Агресивність	8%	92%
11	Збирання іграшок	75%	25%
12	Ізоляція	42%	58%
13	Дитина з батьками	92%	8%
14	Їжа на одинці	72%	28%

У цілому аналіз методики демонструє, що більшість дітей мають стабільний позитивний емоційний фон, адекватно реагують на звичайні соціальні ситуації, але окремі епізоди — зокрема агресія, ігнорування, ізоляція та осуд — викликають ситуативну тривожність і дискомфорт. Це природна реакція дітей 9–10 років, які гостро потребують схвалення, уваги й позитивного ставлення з боку дорослих.

Дослідження серед дітей молодшого шкільного віку за методикою «Паровозик» [57] й дозволило оцінити рівень тривожності та виявити глибші емоційні реакції дитини через кольорові асоціації. Методика ґрунтується на тому, що вибір кольорів у певній послідовності відображає психоемоційний стан дитини, зокрема – наявність напруги, страху, занепокоєння[58].

Зафіксувавши відповіді та порядок вагончиків їх розташування психолог рахує бали. Аналізуємо отримані результати кожної дитини, за допомогою зібраних даних та визначаємо загальний психологічний стан класу. Отримані результати можна проаналізувати за допомогою Таблиці 2.3.

Сумуючи бали отримуємо результати щодо психологічного ступеня учня:

- а) позитивний психічний стан (менше 3 балів) ;
- б) негативний психічний стан низького ступеня (4 – 6 балів);
- в) негативний психічний стан середнього ступеня (7– 8 балів) ;
- г) негативний психічний стан високого ступеня (більше 9 балів).

Таблиця 2.3

Результати методики «Паравозик»

№ учня	Вибір кольору по позиціях (1–8)	бали	Ступінь психічного стану
1	черв. – жовт. – зел. – син. – чорн. – фіол. – корич. – сір.	0	Позитивний
2	жовт. – сір. – фіол. – черв. – син. – корич. – зел. – чорн.	4	НПС низького ступеня
3	син. – черв. – зел. – жовт. – корич. – чорн. – фіол. – сір.	0	Позитивний
4	зел. – сір. – жовт. – черв. – син. – фіол. – корич. – чорн.	2	Позитивний
5	фіол. – сір. – черв. – жовт. – корич. – син. – зел. – чорн.	2	Позитивний
6	сір. – корич. – черв. – зел. – жовт. – фіол. – чорн. – син.	7	НПС низького ступеня
7	фіол. – зел. – сір. – син. – жовт. – черв. – корич. – чорн.	3	Позитивний
8	жовт. – фіол. – зел. – черв. – сір. – син. – чорн. – корич.	1	Позитивний
9	черв. – корич. – сір. – чорн. – жовт. – син. – фіол. – зел.	6	НПС низького ступеня
10	зел. – жовт. – син. – черв. – фіол. – сір. – чорн. – корич.	0	Позитивний
11	чорн. – син. – жовт. – черв. – сір. – фіол. – корич. – зел.	2	Позитивний
12	жовт. – корич. – фіол. – сір. – зел. – черв. – син. – чорн.	5	НПС низького ступеня
13	сір. – жовт. – черв. – син. – зел. – фіол. – чорн. – корич.	3	Позитивний
14	жовт. – фіол. – зел. – черв. – син. – сір. – корич. – чорн.	1	Позитивний
15	фіол. – зел. – корич. – черв. – жовт. – зел. – сір. – чорн.	5	НПС низького ступеня
16	фіол. – сір. – черв. – жовт. – корич. – син. – зел. – чорн.	3	Позитивний
17	чорн. – фіол. – жовт. – зел. – черв. – корич. – син. – сір.	7	НПС низького ступеня
18	жовт. – фіол. – зел. – черв. – сір. – син. – чорн. – корич.	1	Позитивний
19	сір. – корич. – черв. – зел. – жовт. – фіол. – чорн. – син.	3	Позитивний
20	жовт. – сір. – фіол. – черв. – син. – корич. – зел. – чорн.	4	НПС низького ступеня
21	сір. – корич. – черв. – зел. – жовт. – фіол. – чорн. – син.	1	Позитивний
22	зел. – жовт. – син. – черв. – фіол. – сір. – чорн. – корич.	0	Позитивний
23	жовт. – корич. – фіол. – сір. – зел. – черв. – син. – чорн.	5	НПС низького ступеня
24	жовт. – фіол. – зел. – черв. – сір. – син. – чорн. – корич.	1	Позитивний
25	фіол. – сір. – черв. – жовт. – корич. – син. – зел. – чорн.	2	позитивний

Психологічний стан класу = позитивний психічний стан дітей - негативний психічний стан дітей / кількість дітей × 100%

- а) високий ступінь сприятливості психологічного стану в класі (70% і більше);
- б) середній ступінь сприятливості психологічного стану в класі (42% – 69%);
- в) незначний ступінь сприятливості психологічного стану в класі (26% – 41,9%);
- г) початковий ступінь несприятливого психологічного стану в класі (0% – 25%);
- д) середній ступінь несприятливого психологічного стану в класі (1% – 25%);
- е) високий ступінь несприятливого психологічного стану в класі (-26% і більше).

Таблиця 2.4.

Підсумкові дані дослідження подані методики «Паравозик»

Рівень психоемоційного стану	Кількість дітей	Відсоток (%)
Позитивний психологічний стан	18	72%
НПС низького ступеня	5	20%
НПС середнього ступеня	2	8%
Високий рівень тривожності (9+ балів)	0	0%

Для глибшого аналізу було здійснено підрахунок учнів з виявленими ознаками тривожності. Загальна кількість дітей із негативними показниками (тобто 3+ балів) становить 5 із 25, що дорівнює 20% зафіксовано низький ступінь емоційного напруження, який може бути ситуативним; у 2 дітей (8%) – виявлено середній рівень негативний психічного стану, що свідчить про тенденцію до формування тривожних реакцій у повсякденних ситуаціях. Хоча високий рівень

тривожності (9 балів і більше) не був зафіксований жодного разу, наявність негативний психічного стану середнього ступеня свідчить про необхідність профілактичної роботи з дітьми, які потрапили до зони емоційного ризику. Позитивний психоемоційний стан у більшості дітей вказує на те, що вони не відчувають систематичного емоційного дискомфорту у шкільному середовищі. Проте ті учні, які показали навіть незначні ознаки емоційної нестабільності (3–5 балів), можуть бути більш вразливими до стресових ситуацій, таких як: конфлікти в колективі; страх перед оцінюванням; негативний досвід взаємодії з вчителями; нічні атаки, перебування в укритті; труднощі у самовираженні або соціальній комунікації.

Методика «Паровозик» є особливо корисною для раннього виявлення емоційних проблем, які можуть залишатися поза увагою дорослих. Вона дозволяє «прочитати» емоції дитини опосередковано, через колірні уподобання, що важливо при роботі з молодшими школярами, які ще не завжди здатні вербалізувати свій емоційний стан. Отримані результати свідчать про ефективність та доцільність впровадження профілактичної програми, зокрема арт-терапевтичних практик, спрямованих на зниження тривожності та покращення емоційного самопочуття дітей молодшого шкільного віку.

Відповідно аналізу проведених трьох методик, результати свідчать про переважання низького рівня тривожності у більшості учнів. Це дає підстави стверджувати, що емоційна сфера досліджуваної вибірки є збалансованою, а рівень адаптації до шкільного середовища — високим.

Переважання низьких показників тривожності (від 68% до 88% залежно від методики) свідчить про емоційну стабільність учнів, позитивне ставлення до навчання та доброзичливі стосунки з оточенням (див. Рис.2.4 та Таблицю 2.5.). Це може бути зумовлено такими чинниками:

- сприятливим психологічним кліматом у класі, де діти відчувають підтримку й прийняття;
- адекватним стилем педагогічної взаємодії, який базується на довірі, емоційній безпеці та позитивному підкріпленні;

- стійким сімейним середовищем, де дитина має змогу відкрито проявляти емоції без страху осуду;
- віковими особливостями молодших школярів, для яких притаманні оптимізм, емоційна відкритість і потреба у схваленні.

Помірно підвищені показники тривожності (8–28%) свідчать про ситуативні реакції напруження, які, за даними сучасних досліджень (А. Прихожан, О. Конопкін, М. Міхельсон), не є патологічними, а радше відображають індивідуальні відмінності емоційної чутливості. Такі реакції частіше проявляються у навчальних ситуаціях контролю або оцінювання, коли дитина прагне досягти успіху чи боїться помилитися.

Наявність поодиноких випадків високої тривожності (4–12%) може бути пов'язана з індивідуальними психологічними особливостями — підвищеною відповідальністю, внутрішньою стриманістю або пережитими стресовими подіями. Однак навіть ці діти не демонструють стійких дезадаптивних реакцій, що свідчить про достатній рівень емоційної зрілості.

Рисунок 2.4. Узагальнені результати методик

Таблиця 2.5.

Узагальнені результати рівнів тривожності дітей молодшого шкільного

Методика	Високий рівень тривожності	Підвищений рівень тривожності	Низький рівень тривожності	Характеристика емоційного стану
Тест Філіпса	1 дитина (4%)	2 дитини (8%)	22 дитини (88%)	Переважно спокійний емоційний фон, незначні ситуативні реакції.
«Вибери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен)	3 дитини (12%)	5 дітей (20%)	17 дітей (68%)	Загалом позитивний емоційний стан, окремі прояви напруження у ситуаціях оцінки або соціальної взаємодії.
«Паровози к»	0 дітей (0%)	7 дітей (28%) (НПС низького/середнього ступеня)	18 дітей (72%)	Переважно гармонійний психоемоційний стан, комфорт у навчальному середовищі.

Узагальнюючи результати, можна зробити висновок, що емоційно-психологічний стан учнів 4 класу загалом сприятливий, а рівень тривожності знаходиться у межах вікової норми. Отримані дані підтверджують ефективність педагогічних умов, у яких перебувають діти, та створюють підґрунтя для подальшого формування їхньої емоційної стійкості, впевненості та внутрішньої гармонії. Наукове обґрунтування результатів підтверджує, що переважання низького рівня тривожності відповідає нормам психологічного розвитку молодших школярів, де тривожність виступає адаптаційним механізмом, що допомагає дитині орієнтуватися в нових соціальних вимогах, формувати самоконтроль і здатність долати труднощі (Л. Виготський, О. Леонтьєв, І. Кон, К. Роджерс, Ч. Спілбергер).

Факторами, що сприяють такому високому позитивному стану, є:

- сприятливий психологічний клімат у класі;
- адекватний стиль педагогічної взаємодії, заснований на довірі та емоційній безпеці;
- стабільне сімейне середовище, що підтримує емоційний розвиток дитини;
- вікові особливості молодших школярів, зокрема оптимізм та емоційну відкритість.

Висновки до розділу 2

У другому розділі було організовано та реалізовано психодіагностичне дослідження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку, що дозволило комплексно оцінити психоемоційний стан учнів з різних сторін та встановити характерні особливості їхнього емоційного реагування у навчальному середовищі. Дослідження проводилося на прикладі учнів 4 класу Ліцею №72 м. Києва, загальною кількістю 25 осіб, що забезпечило можливість одержати репрезентативні дані про стан психоемоційної сфери молодших школярів даної вікової категорії.

Для оцінки рівня тривожності дітей було застосовано три різні методики, адаптовані до вікових особливостей: проєктивна методика «Обери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен), опитувальник Філліпса та кольоровий тест «Паровозик». Використання комплексного підходу дозволило отримати багатовимірну картину емоційного фону учнів, включно з їхньою реакцією на соціальні ситуації, самооцінкою, а також рівнем внутрішньої напруженості та емоційної стабільності.

Опитувальник Філліпса показав, що у більшості дітей (88%) спостерігається низький рівень тривожності. Це свідчить про стабільний емоційний фон, який характеризується відсутністю виражених страхів, невпевненості чи емоційного дискомфорту у повсякденному шкільному житті. Помірно підвищений рівень тривожності був виявлений у 8% дітей, а високий — лише у 4%. Дослідження за даною методикою дозволяє зробити висновок про

те, що більшість учнів здатні адекватно реагувати на нові ситуації та оцінюють навчальне середовище як безпечне та підтримуюче. Водночас, поодинокі прояви високої тривожності потребують уваги з боку педагогів та психологів, оскільки можуть впливати на поведінкову активність дитини та її навчальну мотивацію.

Проективна методика «Обери потрібне обличчя» дала змогу оцінити емоційне сприйняття дітей у контексті соціальної взаємодії та самоідентифікації. За результатами методики низький рівень тривожності спостерігався у 68% учнів, підвищений — у 20%, а високий — у 12%. Дані результати відображають загалом позитивний емоційний стан дітей та їхню здатність до ефективної соціальної взаємодії. Водночас наявність помірно підвищених показників свідчить про ситуаційну чутливість дітей до оцінки їхніх дій та можливу невпевненість у нових чи незвичних соціальних контекстах. Це відповідає сучасним уявленням про те, що молодші школярі перебувають у процесі формування соціально-емоційної компетентності, де адаптивна тривожність може виступати як стимул до самоусвідомлення та розвитку самоконтролю (А. Прихожан, О. Конопкін).

Кольоровий тест «Паровозик» засвідчив, що 72% дітей характеризуються низьким рівнем тривожності, 28% — підвищеним рівнем (середній ступінь тривожності), а високих показників не виявлено. Це підтверджує, що більшість учнів відчують комфорт у навчальному середовищі, демонструють гармонійний психоемоційний стан та високу внутрішню стабільність. Відсутність високих показників свідчить про відносно рівномірний розвиток емоційної сфери та психологічну зрілість дітей, яка забезпечує ефективну взаємодію у групових та навчальних ситуаціях.

Переважаання низьких показників тривожності у більшості учнів (68–88%) свідчить про позитивний психоемоційний клімат у класі та високий рівень адаптації дітей до навчального середовища. Водночас наявність ситуативної або помірної тривожності у 8–28% учнів вказує на індивідуальні відмінності емоційної чутливості, що є типовими для вікової групи молодших школярів. Відповідно до сучасних досліджень психологів розвитку (Л. Виготський,

О. Леонтьєв, І. Кон, К. Роджерс, Ч. Спілбергер), помірна тривожність у цьому віці виконує адаптивну функцію: вона стимулює розвиток самоконтролю, формування відповідальності, здатності долати труднощі та позитивно впливає на мотиваційний аспект навчальної діяльності.

Виявлені індивідуальні прояви високої тривожності (4–12%) не є патологічними та свідчать про тимчасові труднощі у процесі соціальної адаптації. Вони можуть бути зумовлені різними факторами, зокрема: підвищеною вимогливістю до себе, наявністю певного рівня сором'язливості, пережитими стресовими ситуаціями або сімейними чинниками, які впливають на емоційну стабільність дитини. Усі ці прояви підкреслюють необхідність систематичного спостереження за психоемоційним станом дітей та своєчасного застосування психокорекційних заходів.

Таким чином, результати дослідження підтверджують ефективність педагогічного середовища та сімейної підтримки у формуванні емоційно стабільних і впевнених у собі дітей. Вони також вказують на важливість комплексного підходу до оцінки психоемоційного стану учнів, що дозволяє не лише констатувати наявні прояви тривожності, а й планувати заходи щодо її профілактики та корекції. У цілому, констатувальний етап дослідження показав, що емоційно-психологічний стан учнів 4 класу є сприятливим, а рівень тривожності — у межах вікової норми, що створює надійну основу для подальшої роботи з розвитку емоційної стійкості та психологічного благополуччя дітей.

РОЗДІЛ III. КОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА ЗНИЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

3.1. Розробка та впровадження програми психологічної корекції тривожності дітей молодшого шкільного віку на основі арт-терапевтичного підходу.

На основі отриманих результатів дослідження було зроблено висновок, що значна кількість дітей молодшого шкільного віку потребує створення спеціально організованих умов, а також проведення систематичної й цілеспрямованої корекційної роботи для зменшення рівня тривожності. У зв'язку з цим була розроблена програма корекційної підтримки з використанням методів ігрової діяльності та арт-терапії.

Метою цієї програми є створення психолого-педагогічних умов, спрямованих на зниження підвищеної тривожності у дітей молодшого шкільного віку шляхом застосування арт-терапевтичних методик.

Заняття проводилися 2 рази на тиждень у позаурочний час, і в них взяло участь 16 дітей молодшого шкільного віку, в яких було виявлено потребу та тих хто проявив бажання відвідувати заняття, задля зниження емоційної напруги та рівня тривожності. Для цього була створена спеціальна програма, яка базується виключно на засобах арт-терапії (див. Таблицю 3.1.). Її основні компоненти сприяють нормалізації емоційного стану дітей та розвитку психоемоційної стабільності.

Основні напрямки програми арт-терапевтичної підтримки охоплюють такі аспекти:

1. Емоційне розвантаження. Арт-терапевтичні заняття, які забезпечують безпечне середовище для емоційного вираження, дозволяючи дитині проявляти свої почуття, які важко висловити словами. Через творчі форми самовираження школяр позбавляється страху осуду та напруги.

2. Зменшення тривожних проявів. Художня діяльність має релаксуючу дію, що сприяє зниженню психологічного напруження та

зменшенню проявів тривожності Включення дитини у процес створення мистецьких образів відволікає її від повсякденного стресу.

3. Поглиблене самопізнання та формування самооцінки. Арт-терапія стимулює внутрішній діалог, дозволяючи дітям краще усвідомити власні емоції, думки та переживання, що позитивно впливає на становлення особистості та впевненість у собі.

4. Емоційна стабілізація та покращення психоемоційного стану. Участь у творчій діяльності активізує позитивні емоції та сприяє формуванню стійкості до негативних впливів.

5. Розвиток емоційної саморегуляції. Робота з арт-матеріалами навчає дітей керувати емоціями, реагувати на внутрішні переживання конструктивно, що особливо важливо для дітей із проявами тривожності.

Арт-терапевтична програма подолання тривожності в молодшому шкільному віці спрямована на зниження рівня емоційної напруги та зміцнення психоемоційної рівноваги дітей. Програма також передбачає розвиток емоційного інтелекту шляхом формування навичок розпізнавання, розуміння та вираження емоцій у прийнятний спосіб.

Мета програми: забезпечення психолого-педагогічних умов, необхідних для корекції тривожності засобами арт-терапії, сприяння емоційному розвитку та стабілізації емоційного стану дітей.

Основні цілі:

- стимулювання творчої активності та емоційного самовираження через різні форми художньої діяльності (малювання, ліплення, музикотерапія, казкотерапія);
- формування вмінь регуляції емоційного стану через роботу з власними творчими образами;
- розвиток позитивного уявлення про себе, підвищення впевненості у власних можливостях;
- підтримка емоційно-позитивного ставлення до світу шляхом участі в мистецьких практиках;

- сприяння формуванню навичок спілкування та взаємодії через колективну творчу діяльність;

- підвищення самооцінки та формування почуття значущості в колективі.

Завдання програми:

1. Навчання дітей усвідомлювати та розпізнавати свій емоційний стан.
2. Формування механізмів зняття психологічного напруження через творчий процес.

3. Виховання емоційно адекватної поведінки стосовно себе, оточення та своїх можливостей.

Усі заняття організовані за уніфікованою структурою, яка включає три ключові етапи: вступний, основний і завершальний.

Вступна частина передбачає ознайомлення з темою заняття, встановлення психологічного контакту, формування доброзичливої атмосфери в групі класу. Використовуються елементи пальчикових вправ, короткі діалоги або обговорення настрою. Метою цієї частини є зниження напруги, налаштування на роботу й створення відчуття безпеки.

Основна частина є центральною і містить арт-терапевтичні вправи з використанням образотворчого мистецтва, пісочної терапії, технік казкотерапії. У межах цієї частини діти працюють над створенням творчих образів, які відображають їхній внутрішній стан. Техніки спрямовані на формування позитивного образу «Я», розвиток стійкості до невдач, самостійності, саморегуляції, мовленнєвих і когнітивно-рухових функцій. Участь у таких вправах сприяє також соціальній адаптації та психологічній зрілості.

Заключна частина включає обговорення результатів заняття, емоційного стану учасників, а також ритуал завершення, наприклад, у вигляді символічного «повернення» з творчої подорожі. Цей етап допомагає дітям зафіксувати позитивний досвід та поступово вийти зі стану емоційного занурення.

У межах впровадження арт-терапевтичної програми було визначено оптимальні умови організації занять з урахуванням вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку та специфіки арт-терапевтичних технік[.

Заняття проводилися як у групі так індивідуально, так і індивідуально, що дозволяло урізноманітнити підходи до роботи з дітьми та забезпечити більш гнучке реагування на їхні емоційні запити. Для групи тривалість занять становила 40-45 хвилин, що відповідало нормативам вікової витривалості та концентрації уваги учнів.

Заняття проводилися два рази на тиждень протягом п'яти тижнів дослідження. Загальна кількість зустрічей у межах програми склала 10 занять, що дозволяло забезпечити послідовне та цілеспрямоване впровадження арт-терапевтичних технік з урахуванням динаміки емоційного стану учасників.

У ряді випадків окремі арт-техніки застосовувалися підгрупами, що мало на меті інтеграцію терапевтичного впливу у повсякденну шкільну діяльність та формування позитивного емоційного клімату в учнівському колективі.

Матеріально-технічне забезпечення проведення програми включало:

- наявність окремого, просторого приміщення з достатнім природним і штучним освітленням;
- стандартне обладнання для роботи: столи, стільці, дошка;
- набір художніх матеріалів, зокрема: акварельні та гуашеві фарби, кольорові олівці, воскова крейда, пластилін, кольоровий папір і картон, клей, клейонка, серветки, склянки-непроливайки, аркуші формату А4 та А3 тощо.

Початковий етап кожного заняття передбачав ознайомлення дітей із правилами взаємодії у групі, що ґрунтувалися на принципах:

- актуальності («тут і зараз»);
- взаємної поваги між учасниками;
- довіри та дотримання конфіденційності особистих висловлювань.

Дотримання цих принципів було важливою умовою створення психологічно безпечного середовища, сприятливого для ефективної арт-терапевтичної роботи.

Система контролю реалізації програми передбачала внутрішній моніторинг, що здійснювався за результатами спостережень за емоційним

станом дітей, активністю їхньої участі в заняттях, а також аналізом творчих робіт і самооцінюванням учасників.

Під час кожної зустрічі використовувалися елементи музикотерапії, що сприяло формуванню емоційно сприятливого середовища. Для цього звучали класичні композиції (твори С. Баха, В. А. Моцарта, А. Хачатуряна, І. Штрауса тощо), які добиралися відповідно до емоційного змісту заняття.

Перед початком роботи психолог ознайомлював дітей із правилами взаємодії, заснованими на принципах «тут і зараз», взаємоповаги, підтримки та конфіденційності.

Зміст і послідовність занять були побудовані з урахуванням результатів попередньої діагностики рівня тривожності за методиками Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен, проєктивною методикою та опитувальником Філліпса, що дозволило врахувати індивідуальні емоційні особливості дітей .

Таблиця 3.1.

Корекційна програма занять з арт-терапевтичними техніками

№	Тема заняття	Мета	Підготовча вправа (тривалість)	Основна частина (тривалість)	Рефлексія (тривалість)	Підсумок
1	Знайомство	Ознайомлення дітей із програмою, створення безпечного середовища для самовираженн, навчання базових технік зняття тривожності	«Дихання спокою» (10 хв) – глибоке дихання, розслаблення	«Мій спокійний символ» (25 хв) – створення символу спокою з паперу, фарб, фольги	Обговорення робіт, відчуттів, використання символу у повсякденні (15 хв)	Навчилися базовим технікам релаксації та створення безпечного емоційного простору
2	Розпізнавання тривожності та емоцій	Навчити дітей розпізнавати тривожні відчуття та висловлювати їх через творчість	«Сканування тіла» (15 хв) – увага до частин тіла, усвідомлення напруги	«Емоційні кольорові кола» (30 хв) – відображення емоцій через кола, кольори,	Обговорення вибору кольорів та емоцій (15 хв)	Розпізнавання власних емоцій, асоціювання їх із тривожністю, використання творчості для

Продовження таблиці 3.1.

				об'ємні елементи		саморегуляції
3	Вправи на заземлення та стабілізацію	Навчити дітей знімати тривожність через тілесні та творчі практики	«Стояння на міцному ґрунті» (10 хв) – відчуття опори та стабільності	«Дерево спокою» (30 хв) – малювання дерева, корені = ресурси, гілки = позитивні емоції	Обговорення того, що допомагає «коренитися» (15 хв)	Усвідомлення важливості тілесної та емоційної стабільності
4	Робота з емоційними тригерами	Навчити дітей ідентифікувати тригерні ситуації та працювати з ними	«М'яч емоцій» (10 хв) – передача м'яча із проголошенням емоції	«Мапа тривожності» (30 хв) – карта ситуацій, що викликають тривожність, способи подолання стресу	Обговорення стратегій зниження тривожності (15 хв)	Усвідомлення власних тригерів та розвиток творчих способів їх подолання
5	Вправи на самовираження	Навчити дітей відкрито висловлювати емоції через творчість	«Дихання і рух» (10 хв) – повільні рухи з диханням	«Колаж емоцій» (30 хв) – створення колажу, об'ємні елементи	Обговорення колажів, емоцій та способів заспокоєння (15 хв)	Розвиток навичок самовираження та саморефлексії
6	Розвиток емоційної стійкості через творчість	Навчити дітей управляти емоціями та розвивати стійкість	«Візуалізація спокійного місця» (15 хв) – уявлення безпечного місця	«Моя емоційна палітра» (30 хв) – створення палітри емоцій із об'ємними елементами	Обговорення значення кольорів і символів (15 хв)	Розвиток емоційної обізнаності та самовираження
7	Розвиток навичок саморегуляції через творчість	Навчити дітей управляти емоціями і стресом	«Медитація на дотик» (15 хв) – дотики до різних частин тіла	«Моя емоційна мапа» (30 хв) – позначення емоцій у різних	Обговорення робіт та способів саморегуляції (15 хв)	Розвиток навичок саморегуляції та комунікації

Продовження таблиці 3.1.

				ситуаціях		
8	Релаксація через музичну творчість	Навчити дітей знімати тривожність за допомогою музики	«Звуковий скан» (10 хв) – фокус на звуках	«Мій музичний настрій» (30 хв) – створення ритмів та графічних образів музики	Обговорення впливу музики на емоції (15 хв)	Розвиток навичок саморегуляції через творчість
9	Робота з образами страху	Навчити дітей виявляти страхи та трансформувати їх	«Дихання сміливості» (10 хв) – глибоке дихання, уявлення про силу	«Мій страх у формі символу» (30 хв) – створення образів страху та трансформація у позитивні	Обговорення способів перетворення страхів на ресурси (15 хв)	Розвиток емоційної стійкості та сміливості
10	Підсумкова робота: Моя скарбничка ресурсів	Підсумувати навички саморегуляції	«Медитація на досягнення» (10 хв) – пригадування досягнень	«Скарбничка ресурсів» (30 хв) – створення коробочки або альбому з символами спокою та радості	Представлення скарбничок, обговорення використання ресурсів (15 хв)	Закріплення навичок саморегуляції, емоційної обізнаності та творчого самовираження

Заняття 1. «Знайомство». Мета полягала в ознайомленні дітей із програмою, створенні безпечного середовища для самовираження та навчанні початкових технік зняття тривожності.

Заняття розпочалося з підготовчої вправи «Дихання спокою», яка тривала 10 хвилин. Діти сіли в зручній позі, закрили очі та зосередилися на диханні. Педагог інструктував дітей робити глибокий вдих носом та повільний видих ротом, відчуваючи рух повітря у грудях і животі. Діти уявляли, що з видихом

напруга залишає тіло. Ця вправа допомогла розслабитися та налаштуватися на творчий процес.

Основна терапевтична частина заняття вміщувала вправу «Мій спокійний символ» і тривала 25 хвилин. Діти отримали аркуші паперу, фарби, фломастери, кольоровий папір та фольгу. Завдання полягало у створенні символу або образу, який асоціюється зі спокоєм. Діти могли додавати об'ємні елементи з фольги або природних матеріалів, щоб посилити ефект самовираження.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія (15 хв). Діти по черзі представляли свої роботи та обговорювали, що відчували під час малювання та як можна використовувати символ у повсякденному житті. Це сприяло усвідомленню власних ресурсів та способів самозаспокоєння.

Підсумок заняття: діти навчились базовим технікам релаксації та створення безпечного емоційного простору.

Заняття 2. «Розпізнавання тривожності та емоцій». Темою заняття стало «Розпізнавання тривожності та емоцій». Мета полягала у навчанні дітей розпізнавати тривожні відчуття та висловлювати їх через творчість.

Заняття розпочалося з підготовчої вправи «Сканування тіла» (15 хв). Діти сиділи з закритими очима, педагог крок за кроком проводив їх через увагу до різних частин тіла (ноги → руки → живіт → плечі → шия). Діти помічали напружені місця та уявляли, як напруга розчиняється.

Основна частина заняття вміщувала вправу «Емоційні кольорові кола» (30 хв). Діти отримали аркуші паперу, фарби, олівці та пластилін. Завдання полягало візуально відобразити емоції у формі кола, додавати об'ємні елементи з пластиліну або текстури з природних матеріалів. Діти могли експериментувати з кольорами, які символізують різні емоції, та використовувати цей образ для заспокоєння. Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої роботи та обговорювали вибір кольорів і форм. Було поставлено запитання для обговорення: «Які емоції ти найчастіше відчуваєш?» або «Як можна змінювати свої емоції?» Це сприяло розвитку емоційної обізнаності та навичок самовираження.

Заняття 3. «Вправи на заземлення та стабілізацію». Темою заняття стало «Вправи на заземлення та стабілізацію». Мета полягала у навчанні дітей знімати тривожність через тілесні та творчі практики.

Підготовча вправа «Стояння на міцному ґрунті» (10 хв) допомагала дітям відчувати опору та стабільність. Діти стояли або сиділи, уявляючи, що їхні ноги міцно стоять на землі.

Основна частина заняття включала вправу «Дерево спокою» (30 хв). Діти отримали аркуші паперу, фарби, олівці та природні матеріали (листя, гілочки). Завдання полягало намалювати дерево, де корені символізують ресурси для заземлення, а гілки – позитивні емоції. Діти могли створювати об'ємні елементи з пластиліну або фольги для коренів і гілок.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої роботи, розповідали про те, що саме їх лякає та як вони можуть змінити цей образ. Було поставлено запитання: «Що допомагає тобі відчувати себе сміливим?» Це сприяло розвитку емоційної обізнаності та самовираження.

Заняття 4. «Робота з емоційними тригерами». Мета заняття полягала у навчанні дітей ідентифікувати ситуації, що викликають тривожність, та навчитися з ними працювати.

Підготовча вправа «М'яч емоцій» (10 хв) полягала у передачі м'яча між дітьми з проголошенням емоції, яку вони відчувають у цей момент. Це створювало безпечне середовище для висловлення почуттів.

Основна частина заняття включала вправу «Мапа тривожності» (30 хв). Діти отримали аркуші паперу, кольорові олівці, пластилін, фольгу та природні матеріали. Завдання полягало створити карту ситуацій, що викликають тривожність, та позначити способи подолання стресу. Матеріали дозволяли зробити карту об'ємною, використовуючи символи, текстури та фігури.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої мапи та обговорювали, які емоції найчастіше відчувають у певних частинах тіла. Було поставлено запитання: «Як можна

заспокоїти тіло, коли виникає тривога?» Це сприяло розвитку емоційної обізнаності та самовираження.

Заняття 5. «Вправи на самовираження». Мета заняття полягала у навчанні дітей відкрито висловлювати емоції через творчість. Підготовча вправа «Дихання і рух» (10 хв) включала повільні рухи руками, тулубом та головою, синхронізовані з глибоким диханням.

Основна частина заняття – «Колаж емоцій» (30 хв). Діти отримали журнали, кольоровий папір, ножиці, клей, пластилін, фарби та фольгу. Завдання полягало створити колаж, що відображає емоції дітей. Матеріали дозволяли додавати об'ємні та текстурні елементи для кращого вираження відчуттів.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої роботи та обговорювали, чому обрали саме ці кольори для своїх емоцій. Також було поставлено запитання: «Які емоції найчастіше відчуваєш?» або «Як ти можеш їх регулювати?» Це сприяло розвитку емоційної обізнаності та самовираження.

Заняття 6. «Розвиток емоційної стійкості через творчість». Мета заняття: навчити дітей управляти емоціями та розвивати стійкість через арт-терапію.

Підготовча вправа «Візуалізація спокійного місця» (15 хв): діти закривали очі та уявляли безпечне місце, де відчувають спокій. Педагог ставив наводячі питання щодо образів, звуків та запахів.

Основна частина – «Моя емоційна палітра» (30 хв). Діти малювали палітру емоцій, використовуючи фарби, олівці, кольоровий папір, фольгу та пластилін для об'ємного відображення емоцій.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої карти та обговорювали, як можна змінювати поведінку залежно від емоцій. Було поставлено запитання: «Як твої емоції впливають на твої дії?» Це сприяло розвитку емоційної обізнаності та самовираження.

Заняття 7. «Розвиток навичок саморегуляції через творчість»

Мета: навчити дітей управляти емоціями і стресом через творчість.

Підготовча вправа «Медитація на дотик» (15 хв): діти сиділи у зручній позі, закрили очі, обережно доторкалися до різних частин тіла, відчуваючи текстуру, тепло та напругу.

Основна терапевтична частина заняття вміщувала вправу «Моя емоційна мапа» і тривала 30 хвилин. Діти отримали аркуші паперу та кольорові матеріали — кольоровий папір, картон, фломастери, пластилін, фарби, олівці. Діти створювали «емоційну мапу», на якій позначали різні емоції у різних ситуаціях. Це сприяло усвідомленню емоцій та розвитку навичок самовираження.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої роботи та обговорювали, як управляти емоціями. Було поставлено запитання: «Які емоції найчастіше виникають у твоєму житті?» Це сприяло розвитку навичок саморегуляції та комунікації.

Заняття 8. «Релаксація через музичну творчість». Мета заняття: навчити дітей знімати тривожність за допомогою музики та творчості. Заняття розпочалося з підготовчої вправи «Звуковий скан», яка тривала 10 хвилин. Діти слухали різні звуки та фокусувалися на тому, як вони впливають на стан. Це допомогло заспокоїти дітей та підготувати їх до творчої роботи.

Основна терапевтична частина заняття вміщувала вправу «Мій музичний настрій» і тривала 30 хвилин. Діти отримали прості музичні інструменти та аркуші паперу з кольоровими матеріалами. Вони створювали ритми або малювали графічні образи, що відображали музику, і таким чином виражали свої емоції. Це сприяло усвідомленню почуттів та розвитку навичок саморегуляції.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої роботи та обговорювали, як музика допомагає знімати тривожність. Було поставлено запитання: «Як музика впливає на твоє самопочуття?» Це сприяло розвитку емоційної обізнаності та самовираження.

Заняття 9. «Робота з образами страху». Мета: навчити дітей виявляти страхи та трансформувати їх через творчість.

Підготовча вправа «Дихання сміливості» (10 хв): глибоке дихання, уявлення про силу і безпеку.

Заняття розпочалося з підготовчої вправи «Дихання сміливості», яка тривала 10 хвилин. Діти уявляли, як вдихають сміливість, а видихають страхи. Це допомогло налаштуватися на роботу з емоціями.

Основна терапевтична частина заняття вміщувала вправу «Мій страх у кольорах» і тривала 30 хвилин. Діти отримали аркуші паперу та кольорові матеріали. Завдання полягало у створенні образу свого страху та його трансформації в безпечну або позитивну форму. Це допомогло дітям усвідомити страхи та навчитися працювати з ними творчо.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої роботи та обговорювали способи трансформації страху. Було поставлено запитання: «Як можна змінити свій страх у щось безпечне?» Це сприяло розвитку самовираження та емоційної обізнаності.

Заняття 10. «Підсумкова робота: Моя скарбничка ресурсів»: підсумувати навички саморегуляції, які діти освоїли протягом програми. Підготовча вправа «Медитація на досягнення» (10 хв): діти закривали очі і пригадували, що нового вони навчилися.

Заняття розпочалося з підготовчої вправи «Медитація на вдячність», яка тривала 10 хвилин. Діти закривали очі та згадували приємні моменти та досягнення. Це допомогло заспокоїтися та налаштуватися на підсумкову діяльність. Основна терапевтична частина заняття вміщувала вправу «Моя карта гармонії» і тривала 30 хвилин. Діти отримали аркуші паперу та кольорові матеріали. Вони створювали карту, де зображали свої досягнення, позитивні емоції та способи саморегуляції. Це сприяло закріпленню навичок, набутого досвіду та розвитку самовираження.

Після завершення творчої роботи відбулася рефлексія, яка тривала 15 хвилин. Діти представляли свої карти та обговорювали, що вони навчилися контролювати та як зберігати гармонію в житті. Було поставлено запитання: «Що допомагає тобі залишатися спокійним і врівноваженим?»; «Які емоції ти відчуваєш, дивлячись на свою роботу?»; «Які прийоми та навички ти плануєш

застосовувати далі?». Це сприяло усвідомленню власних досягнень і розвитку умінь самовираження.

Наприкінці заняття було підсумовано як його результати, так і всю програму в цілому, акцентуючи увагу на важливості використання отриманих навичок у щоденному житті. Діти отримали можливість поділитися враженнями від програми та висловити побажання на майбутнє, що допомогло їм усвідомити власний прогрес і зміцнити впевненість у своїх силах.

Під час проведення корекційної програми спостерігалось поступове зростання інтересу дітей до занять. На початку учасники були більш стриманими і обережними, проте з часом вони почали активніше включатися у процес, проявляючи захоплення під час виконання творчих завдань та обговорень. Це свідчить про позитивні зміни у їхньому емоційному стані та готовність до самовираження, що є важливим елементом корекційної роботи. Активна участь дітей у навчальному процесі створює основу для подальшого тестування, яке дозволить оцінити ефективність програми та відстежити зміни рівня тривожності до і після її завершення.

3.2. Ефективність впровадження програми: порівняльний аналіз результатів

Після проведення корекційної арт-терапевтичної програми з метою зниження рівня тривожності у молодших школярів було здійснено повторне тестування учнів для оцінки ефективності корекційної програми за методиками констатуючого етапу дослідження.

Результати використання методики «Тест шкільної тривожності» Філіпса до і після завершення корекційної роботи арт-терапевтичними методами (у %) представлені у Таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Результати до та після методики Філіпса «Тест шкільної тривожності»

Рівень тривожності	До експерименту	Після експерименту	Динаміка змін
Високий	1 учень (6%)	0 учнів (0%)	↓ на 6%
Підвищений	3 учні (19%)	1 учень (6%)	↓ на 13%
Низький	12 учнів (75%)	15 учнів (94%)	↑ на 19%

Можемо спостерігати що до початку корекційних занять серед цих 16 дітей 4 учні (25%) мали підвищений або високий рівень тривожності, а після завершення циклу арт-терапевтичних занять було зафіксовано суттєве покращення емоційного стану учнів. За результатами повторного тестування. Ці дані свідчать про зниження рівня тривожності на 19% та повне усунення випадків високої тривожності, що є показником ефективності застосованої програми (див.рис.3.1.).

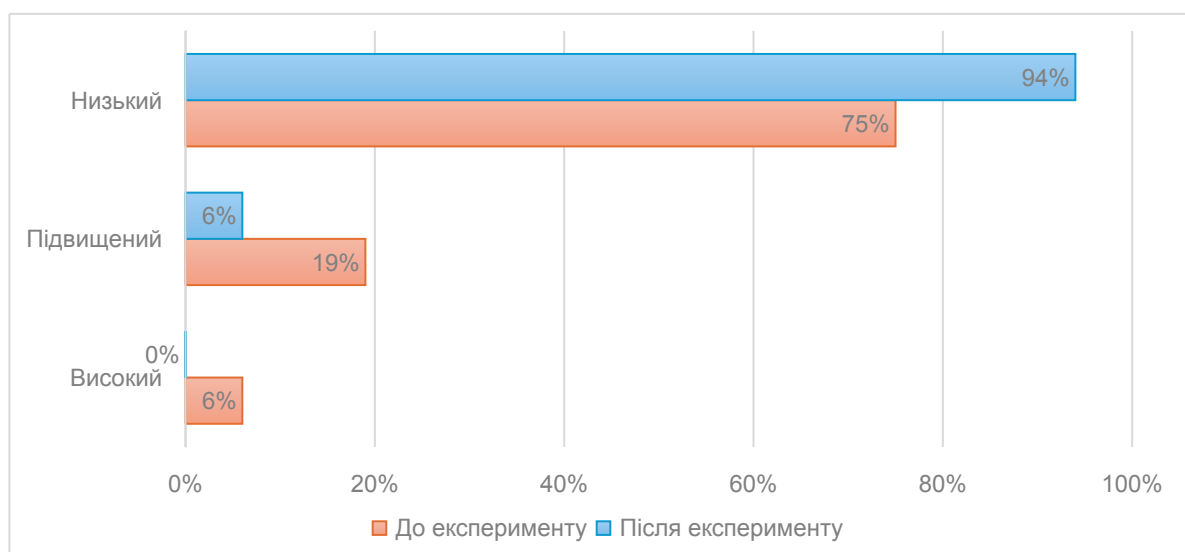

Рис. 3.1. Порівняльний розподіл рівнів тривожності до і після впровадження арт-терапевтичної програми за методикою Філіпса

Отримані результати свідчать, що після проходження арт-терапевтичних занять діти стали емоційно врівноваженими, відкритими у спілкуванні, з'явилася впевненість у власних силах та зменшилася схильність до переживання неспіху.

За допомогою проєктивної методики «Вибери потрібне обличчя» Р. Теммла, М. Доркі, В. Амен ми можемо відслідкувати таку тенденцію: після проведення формувального етапу експерименту спостерігається загальне

зниження рівня тривожності у молодших школярів. Аналіз отриманих даних засвідчив перерозподіл емоційних станів у бік більш позитивних проявів. Якщо на початку дослідження у значної частини дітей переважали ознаки емоційної напруги, невпевненості, внутрішнього занепокоєння, то після впровадження арт-терапевтичної програми більшість учасників демонстрували спокійні, врівноважені реакції та позитивне емоційне ставлення до зображених ситуацій. Можемо спостерігати цю динаміку у Таблиці 3.3. (див. рисунок 3.2.).

Таблиця 3.3.

Динаміка рівня тривожності за методикою «Вибери потрібне обличчя»

Рівень тривожності	До експерименту	Після експерименту	Динаміка змін
Високий	2 учні (12%)	0 учнів (0%)	↓ на 12%
Середній	3 учні (20%)	1 учень (6%)	↓ на 14%
Низький	11 учнів (68%)	15 учнів (94%)	↑ на 26%

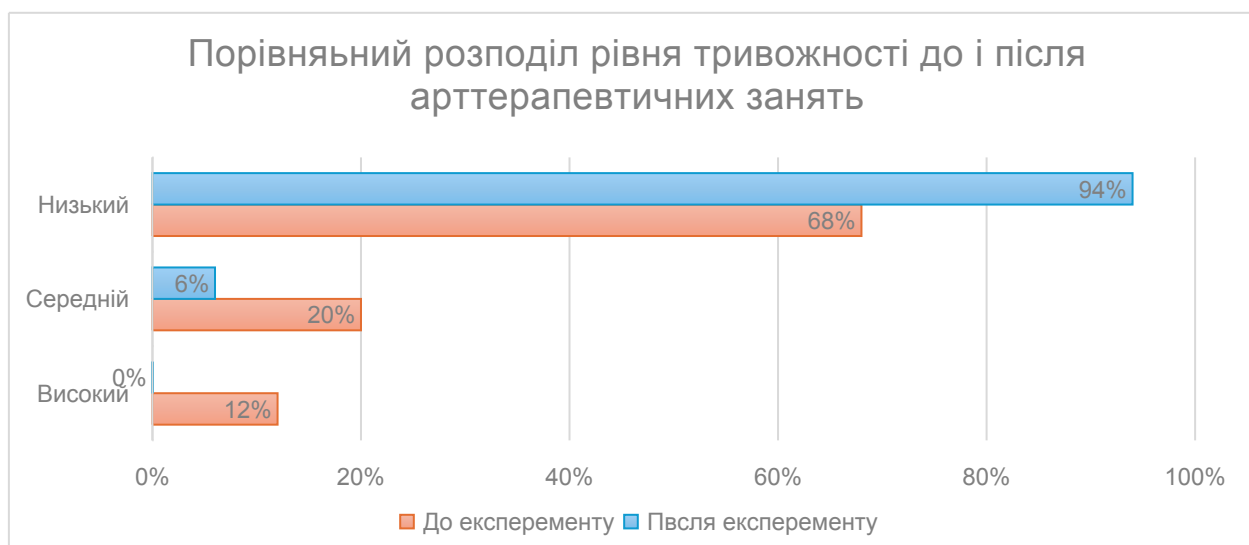

Рис. 3.2. Порівняльний розподіл рівнів тривожності за методикою «Вибери потрібне обличчя» (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен)

Якісний аналіз відповідей показав, що після проходження арттерапії діти частіше обирали веселі обличчя навіть у ситуаціях, які раніше викликали емоційне напруження (наприклад, «Догана», «Ігнорування», «Агресивність»). Кількість сумних виборів у конфліктних чи стресових сценах знизилася в

середньому на 25–30%, що свідчить про зменшення емоційної вразливості та підвищення рівня емоційної стабільності.

Проаналізувавши результати за методикою «Паровозик», до та після експерименту, виявлено динаміку зростання позитивних змін в особливостях поведінки та емоційного стану. Тож, в табл. 3.4 можемо спостерігати, що кількість дітей із позитивним психічним станом зросла з 69% до 88%, НПС низького ступеня зменшився з 25% до 12%, а НПС середнього ступеня після корекційної роботи не виявлено.

Таблиця 3.4.

Порівняльна динаміка психоемоційного стану учнів за методикою «Паровозик»

Рівень психоемоційного стану	До арт-терапії	Після арт-терапії	Динаміка змін
Позитивний психічний стан	11 учнів (69%)	14 учнів (88%)	↑ на 19%
НПС низького ступеня	4 учні (25%)	2 учні (12%)	↓ на 13%
НПС середнього ступеня	1 учень (6%)	0 учнів (0%)	↓ на 6%
Високий рівень тривожності (9+ балів)	0	0	—

Для повного розуміння ефективності корекційної програми за методикою «Паровозик» ($n = 16$) було графічно представлено на рисунку 3.3.

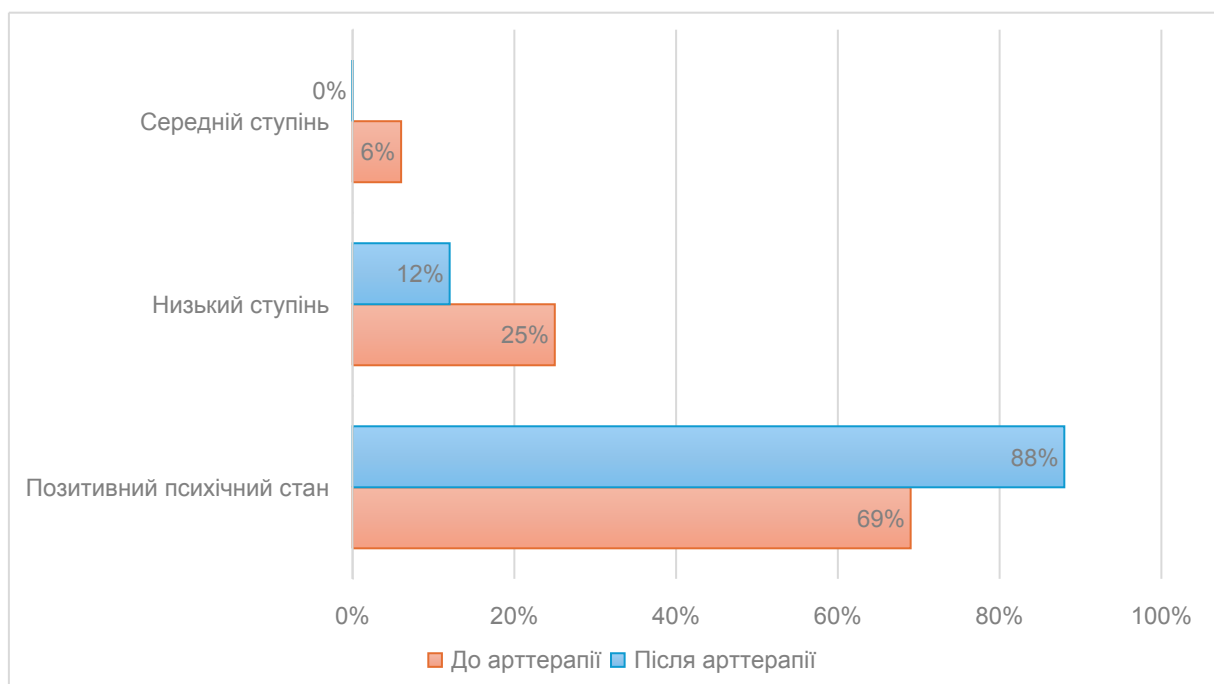

Рис.3.3. Порівняльний розподіл рівнів тривожності до і після проведення арт-терапевтичних занять за методикою «Паровозик»

Тож проаналізувавши методику після арт-терапевтичних занять, можемо спостерігати що діти демонструють емоційну рівновагу, впевненість, доброзичливість та зниження ситуативної тривожності. Зменшилась кількість виборів кольорів, асоційованих із напругою (сірий, чорний, фіолетовий), та зросла частка теплих, життєрадісних відтінків (жовтий, зелений, червоний). Рівень психологічного клімату в класі після корекційної роботи можна оцінити як високий ступінь сприятливості (понад 70%), що свідчить про емоційну стабільність і комфорт учнів.

Проведений порівняльний аналіз результатів дослідження до і після впровадження арт-терапевтичної програми підтвердив ефективність корекційного впливу. За всіма трьома методиками спостерігається зростання кількості дітей із низьким рівнем тривожності та помітне зниження показників високого рівня тривожних переживань за емоційним, когнітивним і поведінковим компонентами.

Результати методики «Паровозик» засвідчили підвищення частки дітей із позитивним психоемоційним станом до 88% та повне усунення випадків

середнього рівня тривожності. За тестом шкільної тривожності Філіпса кількість учнів із високим рівнем тривожності знизилась із 6% до 0%, а з підвищеним — із 19% до 6%. Методика «Обери потрібне обличчя» показала зменшення кількості тривожних реакцій у ситуаціях соціальної взаємодії, покращення настрою та переважання позитивних емоційних виборів. Можемо побачити у Таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Узагальнені результати рівнів тривожності за трьома методиками

Методика	До програми (n=16)	Після програми (n=16)	Характеристика змін
Тест Філіпса	Високий: 1 (4%) Підвищений: 2 (8%) Низький: 22 (88%)	Високий: 0 (0%) Підвищений: 1 (6%) Низький: 15 (94%)	Зниження високого та підвищеного рівня тривожності; переважання спокійного емоційного стану
«Вибори потрібне обличчя»	Високий: 3 (12%) Підвищений: 5 (20%) Низький: 17 (68%)	Високий: 0 (0%) Підвищений: 2 (13%) Низький: 14 (87%)	Зменшення показників високого та підвищеного рівня тривожності, стабілізація емоційного стану
«Паровозик»	Високий: 0 (0%) Підвищений: 7 (28%) Низький: 18 (72%)	Високий: 0 (0%) Підвищений: 2 (13%) Низький: 14 (87%)	Зниження середнього рівня тривожності, покращення психоемоційної гармонії

Арт-терапевтична програма довела свою результативність: вона сприяла зниженню рівня емоційної напруги, підвищенню впевненості у власних силах, гармонізації внутрішнього стану та формуванню позитивного ставлення до навчальної діяльності й соціальної взаємодії.

Отримані результати дають підстави рекомендувати впровадження програми в практику роботи шкільних і дитячих психологів для зниження

рівня тривожності, розвитку емоційної стійкості та формування адаптивних механізмів поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Для того, щоб переконатися, що отримані покращення не є випадковими, а дійсно пов'язані з проведеною корекційною програмою, необхідно використати математико-статистичні методи. Одним із найбільш поширених способів перевірки значущості змін у психологічних дослідженнях є критерій Фішера (ϕ^*), який також називають кутовим перетворенням Фішера. Цей метод дозволяє порівняти дві групи показників (до і після експерименту) та визначити, чи є різниця між ними достатньо значною, щоб вважати зміни закономірними, а не випадковими.

Статистична перевірка результатів за критерієм Фішера

Розглянемо детально, як працює критерій Фішера на прикладі результатів тесту Філіпса. Для аналізу ми об'єднали учнів з високим та підвищеним рівнем тривожності в одну групу «проблемної тривожності», оскільки саме ці діти потребували корекційної роботи. Таким чином, ми порівнювали:

- До експерименту: 4 учні (25%) мали проблемний рівень тривожності, 12 учнів (75%) – нормальний рівень
- Після експерименту: 1 учень (6,25%) має проблемний рівень тривожності, 15 учнів (93,75%) – нормальний рівень

Розрахунок критерію Фішера відбувається у кілька етапів. Спочатку визначаємо частки учнів з проблемною тривожністю у відсотках та переводимо їх у десяткові дробі: до експерименту $P_1 = 0,25$ (або 25%), після експерименту $P_2 = 0,0625$ (або 6,25%).

Далі ці частки переводяться у спеціальні кутові величини за формулою $\phi = 2 \times \arcsin(\sqrt{P})$, що є стандартною процедурою для критерію Фішера. Ця формула може здатися складною, але вона просто перетворює відсотки у кути, які зручніше порівнювати математично. Розрахуємо:

$$\phi_1 = 2 \times \arcsin(\sqrt{0,25}) = 2 \times \arcsin(0,5) = 2 \times 0,5236 = 1,047 \text{ радіан}$$

$$\varphi_2 = 2 \times \arcsin(\sqrt{0,0625}) = 2 \times \arcsin(0,25) = 2 \times 0,2527 = 0,505 \text{ радіан}$$

Нарешті, обчислюємо саме емпіричне значення критерію Фішера за формулою:

$$\varphi^*_{\text{emp}} = (\varphi_1 - \varphi_2) \times \sqrt{[(n_1 \times n_2)/(n_1 + n_2)]}$$

де n_1 та n_2 – кількість учнів у кожному вимірюванні (по 16 осіб).

Підставляючи наші значення:

$$\varphi^*_{\text{emp}} = (1,047 - 0,505) \times \sqrt{[(16 \times 16)/(16 + 16)]} = 0,542 \times \sqrt{[256/32]} = 0,542 \times \sqrt{8} = 0,542 \times 2,828 = 1,533$$

У психологічній науці існують стандартні порогові значення для критерію Фішера, які показують, наскільки можна довіряти отриманим результатам:

- $\varphi^* = 1,64$ означає 95% впевненості, що зміни не випадкові (рівень значущості $p \leq 0,05$)
- $\varphi^* = 2,31$ означає 99% впевненості (рівень значущості $p \leq 0,01$)

Наше отримане значення $\varphi^*_{\text{emp}} = 1,533$ дуже близьке до порогового значення 1,64, але трохи його не досягає. Це означає, що зміни мають виражену тенденцію до статистичної значущості і можуть вважатися достовірними на рівні 90% впевненості ($p \leq 0,10$).

Проведемо аналогічні розрахунки для методики «Вибери потрібне обличчя». Об'єднавши високий та середній рівні тривожності:

- До експерименту: 5 учнів (31,25%) мали проблемний рівень
- Після експерименту: 1 учень (6,25%) має проблемний рівень

Розрахунок кутів:

$$\varphi_1 = 2 \times \arcsin(\sqrt{0,3125}) = 2 \times \arcsin(0,559) = 2 \times 0,594 = 1,188 \text{ радіан}$$

$$\varphi_2 = 2 \times \arcsin(\sqrt{0,0625}) = 0,505 \text{ радіан}$$

$$\varphi^*_{\text{emp}} = (1,188 - 0,505) \times \sqrt{[(16 \times 16)/(16 + 16)]} = 0,683 \times 2,828 = 1,931$$

Отримане значення $\varphi^*_{\text{emp}} = 1,931 > 1,64$, що свідчить про статистично значущі зміни на рівні $p \leq 0,05$, тобто ми можемо бути на 95% впевнені, що покращення є результатом корекційної програми.

Для методики «Паровозик» (об'єднуючи НПС низького та середнього ступеня):

- До експерименту: 5 учнів (31,25%) мали негативний психічний стан
- Після експерименту: 2 учні (12,5%) мають негативний психічний стан

$\varphi_1 = 1,188$ радіан (як і в попередньому розрахунку)

$\varphi_2 = 2 \times \arcsin(\sqrt{0,125}) = 2 \times \arcsin(0,354) = 2 \times 0,361 = 0,722$ радіан

$\varphi^*_{\text{emp}} = (1,188 - 0,722) \times 2,828 = 0,466 \times 2,828 = 1,318$

Значення $\varphi^*_{\text{emp}} = 1,318 < 1,64$, що вказує на тенденцію до покращення, однак статистична значущість не досягає класичного рівня 95%.

Важливо розуміти різницю між статистичною та практичною значущістю. Статистична значущість показує математичну впевненість у результатах, тоді як практична значущість демонструє реальні зміни в житті дітей. У нашому випадку практична значущість є очевидною та переконливою:

1. Повністю усунуто випадки високої тривожності за всіма методиками
2. Значно зменшилася кількість дітей з підвищеною тривожністю
3. Переважна більшість учасників програми (87-94%) досягли нормального рівня психоемоційного стану
4. Якісний аналіз показав покращення у спілкуванні, впевненості, емоційній стабільності

Те, що статистична значущість за деякими методиками виявилася дещо нижчою за класичний стандарт, пояснюється відносно невеликою кількістю учасників експерименту (16 осіб). За умови збільшення вибірки до 25-30 учнів при збереженні такої самої динаміки покращень статистична значущість майже напевно досягла б рівня $p \leq 0,05$ за всіма показниками.

Узагальнюючи результати статистичної обробки, можемо констатувати: за методикою «Вибери потрібне обличчя» зміни є статистично значущими

($p \leq 0,05$), за тестом Філіпса та методикою «Паровозик» зміни демонструють стійку тенденцію до статистичної значущості ($p \leq 0,10$). Усі три методики демонструють високу практичну значущість результатів.

Арт-терапевтична програма довела свою результативність: вона сприяла зниженню рівня емоційної напруги, підвищенню впевненості у власних силах, гармонізації внутрішнього стану та формуванню позитивного ставлення до навчальної діяльності й соціальної взаємодії. Отримані результати дають підстави рекомендувати впровадження програми в практику роботи шкільних і дитячих психологів для зниження рівня тривожності, розвитку емоційної стійкості та формування адаптивних механізмів поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Висновки до розділу 3.

У третьому розділі дипломної роботи представлено розробку, впровадження та результати апробації корекційної програми, спрямованої на зниження рівня тривожності у дітей молодшого шкільного віку засобами арт-терапії. Виходячи з результатів констатувального етапу дослідження, було визначено, що значна частина учнів початкових класів характеризується підвищеним рівнем тривожності, що зумовлює необхідність створення спеціально організованих психолого-педагогічних умов для емоційної підтримки та корекції.

Розроблена програма корекційної підтримки базувалася на використанні методів арт-терапії, ігрової діяльності, музикотерапії та казкотерапії. Її зміст і структура передбачали поступову реалізацію трьох етапів (вступного, основного та заключного), що забезпечило поетапне формування емоційної стабільності, зниження рівня тривожності та розвиток навичок емоційної саморегуляції у дітей. Програма складалася з десяти занять, спрямованих на розвиток емоційної обізнаності, формування позитивного образу «Я», зниження емоційної напруги та розвиток упевненості у власних силах.

Порівняльний аналіз результатів діагностики до та після реалізації програми (за методиками Р. Теммла, М. Доркі, В. Амен, а також Філіпса) показав позитивну динаміку рівня тривожності серед учасників. Після проведення корекційної роботи спостерігалось зменшення кількості дітей із високим

і підвищеним рівнем тривожності, а також зростання частки дітей із низьким рівнем тривожності до 87–94 %. Окрім того, зафіксовано покращення емоційного стану, зростання впевненості у власних силах, розвиток навичок міжособистісної взаємодії та зниження проявів страхів і невпевненості.

Отримані результати підтверджують ефективність арт-терапевтичних методів у системі психологічної корекції емоційних станів дітей молодшого шкільного віку. Застосування арт-терапії сприяє не лише зменшенню тривожності, а й формуванню позитивного ставлення до себе, розвитку творчого потенціалу, комунікативних умінь і гармонізації емоційної сфери.

Таким чином, запроваджена програма може бути рекомендована для використання у практиці роботи практичних психологів закладів загальної середньої освіти як ефективний засіб зниження рівня тривожності та забезпечення емоційного благополуччя дітей молодшого шкільного віку. Її систематичне застосування сприяє створенню сприятливих психолого-педагогічних умов для повноцінного розвитку та успішної соціалізації учнів.

ВИСНОВКИ

Тривога та тривожність – це складні багатоаспектні феномени, які охоплюють фізіологічні, когнітивні та поведінкові компоненти, а також тісно пов'язані з особистісними характеристиками індивіда. Проведене дослідження дозволило комплексно проаналізувати проблему тривожності у дітей молодшого шкільного віку та визначити ефективність арт-терапевтичних методів її корекції.

Теоретичний аналіз наукової літератури засвідчив, що історично склалися різні підходи до розуміння тривоги – від класичних психоаналітичних концепцій до сучасних когнітивно-поведінкових моделей, кожна з яких внесла свій вклад у розуміння цього феномену. Тривожність часто розглядається як стійка риса особистості, що впливає на сприйняття ситуацій та реакцію на стресові події. Тривога може бути як адаптивною реакцією на загрозу, так і патологічним станом, який значно ускладнює життя людини.

Проведений аналіз різноманітних підходів до вивчення тривожності дозволяє зробити такі висновки: більшість науковців схиляються до думки, що тривожність у дітей є складним феноменом, який необхідно розглядати в двох аспектах – як короткочасний емоційний стан, що виникає в конкретних ситуаціях (ситуативна тривожність), і як стійку характеристику особистості, яка проявляється в різних життєвих сферах (особистісна тривожність). Крім того, важливо враховувати, що тривожність є динамічним процесом, який змінюється з віком і залежить від багатьох факторів.

Дослідження підтверджують, що початок шкільного навчання та адаптація до шкільного середовища є періодом підвищеної тривожності для дітей молодшого шкільного віку. Основними джерелами тривоги в цей період є навчальний процес, оціночна система, взаємини з однолітками та дорослими, які мають для дитини особливе значення.

Аналіз психофізіологічних та вікових чинників розвитку тривожності у молодших школярів дозволяє констатувати, що шкільна тривожність є поширеною проблемою, яка виникає під впливом комплексу факторів, включаючи як внутрішні (особистісні, темпераментальні), так і зовнішні (соціальні, навчальні, сімейні) чинники. Основними причинами шкільної тривожності є: високі навчальні навантаження, підвищені очікування батьків і вчителів, труднощі в соціальній адаптації, страх невдачі та негативної оцінки, негативний досвід взаємодії з однолітками та педагогами, а також особливості особистісного розвитку дитини.

Шкільна тривожність має негативні наслідки для психологічного здоров'я дитини. Вона може призводити до зниження самооцінки, порушення навчальної діяльності, соматичних скарг, емоційної нестабільності та формування дезадаптивних моделей поведінки. Тривожність у дітей молодшого шкільного віку може проявлятися різноманітними способами: від соматичних симптомів до поведінкових порушень та емоційних розладів.

Арт-терапія як ресурс психологічної допомоги дітям з підвищеним рівнем тривожності виявилась багатогранним та ефективним методом. Вона дозволяє дітям виразити свої емоції, переживання та страхи через творчість, що сприяє їхньому емоційному розвантаженню, самопізнанню та гармонізації внутрішнього стану. Творчість як засіб самовираження є природною для дитини, що робить арт-терапію доступною та привабливою формою психологічної допомоги.

Арт-терапія дозволяє працювати з різними аспектами тривожності: знижує рівень емоційного напруження, підвищує самооцінку, розвиває навички саморегуляції та емоційного інтелекту, сприяє формуванню позитивного образу «Я». Різноманітність технік і методів арт-терапії (малювання, ліплення, казкотерапія, музикотерапія, колажування тощо) дозволяє підібрати індивідуальний підхід до кожної дитини, враховуючи її вікові особливості, інтереси та рівень розвитку.

Проведене емпіричне дослідження дозволило отримати такі результати: на етапі констатуючого експерименту було виявлено, що значна частина дітей молодшого шкільного віку демонструє підвищений рівень тривожності. За методикою «Тест шкільної тривожності» Філіпса 25% учасників дослідження мали високий або підвищений рівень тривожності. Методика «Вибери потрібне обличчя» (Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен) показала, що 32% дітей демонструють високий та середній рівні тривожності. За методикою «Паровозик» 31% учасників мали негативний психічний стан різного ступеня вираженості.

Якісний аналіз результатів засвідчив, що тривожність у дітей проявляється в різних сферах: страх ситуації перевірки знань, переживання соціального стресу, фрустрація потреби в досягненні успіху, страх самовираження, страх не відповідати очікуванням оточуючих. Діти з підвищеною тривожністю характеризувалися емоційною нестабільністю, невпевненістю у собі, схильністю до негативних емоційних реакцій у стресових ситуаціях.

На основі отриманих результатів діагностики була розроблена та впроваджена корекційна арт-терапевтична програма зниження тривожності у дітей молодшого шкільного віку. Мета програми полягала у забезпеченні психолого-педагогічних умов, необхідних для корекції тривожності засобами арт-терапії, сприянні емоційному розвитку та стабілізації емоційного стану дітей.

Програма включала 10 структурованих занять, які проводилися двічі на тиждень протягом п'яти тижнів. У програмі взяли участь 16 дітей, які продемонстрували підвищений рівень тривожності за результатами діагностики та виявили бажання відвідувати заняття. Кожне заняття було побудоване за єдиною структурою і включало три етапи: вступний (налаштування, зняття напруги), основний (арт-терапевтичні вправи) та завершальний (рефлексія, закріплення досвіду).

У програмі використовувалися різноманітні арт-терапевтичні техніки: малювання, ліплення, колажування, музикотерапія, візуалізація, робота з кольором, тілесно-орієнтовані практики. Кожне заняття було спрямоване на вирішення конкретних завдань: розвиток навичок розпізнавання емоцій, формування способів саморегуляції, підвищення самооцінки, зниження страхів, розвиток емоційної стійкості.

Під час проведення корекційної програми спостерігалось поступове зростання інтересу дітей до занять, їхньої відкритості у самовираженні, активності у виконанні творчих завдань. Діти ставали більш емоційно врівноваженими, впевненими у собі, здатними до конструктивного вираження своїх почуттів.

Для оцінки ефективності корекційної програми було проведено повторне тестування учасників за тими самими методиками, що використовувалися на констатуючому етапі. Порівняльний аналіз результатів до і після впровадження програми засвідчив її високу ефективність.

За методикою «Тест шкільної тривожності» Філіпса кількість учнів із високим рівнем тривожності знизилась із 6% до 0%, а з підвищенням – із 19% до 6%. Загальна кількість дітей із нормальним рівнем тривожності зросла з 75% до 94%, що свідчить про зниження рівня тривожності на 19%.

Методика «Вибери потрібне обличчя» (Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен) продемонструвала ще більш виражену позитивну динаміку: високий рівень тривожності було повністю усунуто (з 12% до 0%), середній рівень знизився з 20% до 6%, а кількість дітей із низьким рівнем тривожності зросла з 68% до 94%. Якісний аналіз показав, що діти почали частіше обирати позитивні емоційні реакції навіть у потенційно стресових ситуаціях, що свідчить про зменшення емоційної вразливості та підвищення адаптивності.

За методикою «Паровозик» частка дітей із позитивним психоемоційним станом зросла з 69% до 88%, негативний психічний стан низького ступеня знизився з 25% до 12%, а середнього ступеня був повністю усунутий (з 6% до

0%). Аналіз кольорових виборів засвідчив зменшення кількості виборів «тривожних» кольорів та зростання теплих, життєрадісних відтінків.

Для підтвердження статистичної значущості отриманих змін було застосовано критерій Фішера (кутове перетворення). За методикою «Вибери потрібне обличчя» зміни виявилися статистично значущими на рівні $p \leq 0,05$ ($f_{\text{емп}} = 1,931 > 1,64$), що дозволяє стверджувати з 95% впевненістю, що покращення є результатом корекційної програми. За методиками «Тест Філіпса» ($f_{\text{емп}} = 1,533$) та «Паровозик» ($f^*_{\text{емп}} = 1,318$) зміни демонструють стійку тенденцію до статистичної значущості на рівні $p \leq 0,10$.

Важливо зазначити, що поряд зі статистичною значущістю програма продемонструвала високу практичну значущість: повністю усунуто випадки високої тривожності за всіма методиками; значно зменшилася кількість дітей з підвищеною тривожністю; переважна більшість учасників програми (87-94%) досягли нормального рівня психоемоційного стану; якісний аналіз засвідчив покращення у спілкуванні, впевненості у собі, емоційній стабільності, здатності до саморегуляції.

Результати дослідження дозволяють констатувати, що арт-терапія є ефективним методом психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку з підвищеним рівнем тривожності. Арт-терапевтична програма довела свою результативність: вона сприяла зниженню рівня емоційної напруги, підвищенню впевненості у власних силах, гармонізації внутрішнього стану та формуванню позитивного ставлення до навчальної діяльності й соціальної взаємодії.

Застосування арт-терапії в освітньому процесі сприяє створенню сприятливого психологічного клімату, розвитку творчих здібностей учнів та профілактиці шкільної тривожності. Арт-терапевтичні методи є доступними, безпечними та природними для дітей, що робить їх особливо цінними у роботі з молодшими школярами.

Розроблена програма має чітку структуру, теоретичне обґрунтування та емпірично підтверджену ефективність, що дозволяє рекомендувати її для

впровадження в практику роботи шкільних психологів, практичних психологів дитячих закладів та психологічних центрів. Програма може бути адаптована з урахуванням специфіки конкретного освітнього закладу та індивідуальних особливостей дітей.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні довготривалих ефектів арт-терапевтичної програми, розробці диференційованих програм для різних типів тривожності, дослідженні ефективності окремих арт-терапевтичних технік, а також у розширенні вибірки дослідження для підвищення статистичної потужності результатів.

Отримані результати дають підстави рекомендувати широке впровадження арт-терапевтичних методів у практику роботи з тривожними дітьми як ефективного, гуманного та науково обґрунтованого підходу до психологічної корекції емоційних порушень у молодшому шкільному віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гонтаровська Н. Б. Теорія і практика підготовки майбутніх психологів до психокорекційної роботи з тривожними дітьми : монографія / Н. Б. Гонтаровська. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – 368 с.
2. Моляко В. О. Психологія дитячої обдарованості / В. О. Моляко, О. Л. Музика. – Київ : Освіта України, 2012. – 367 с.
3. Бек А. Когнітивна терапія і емоційні розлади / А. Бек ; пер. з англ. – Київ : Либідь, 2003. – 288 с.
4. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis / E. H. Erikson. – New York : W. W. Norton, 1968. – 336 p.
5. Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life / P. Ekman. – New York : Henry Holt, 2003. – 288 p.
6. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія / О. М. Степанов, М. Л. Смульсон, Л. М. Гриценко та ін. ; за заг. ред. О. М. Степанова. – Київ : Академвидав, 2006. – 424 с.
7. Шаповаленко І. В. Вікова психологія : навчальний посібник / І. В. Шаповаленко. – Київ : Гардарики, 2007. – 349 с.
8. Ільїна Н. В. Психологія тривожності : навчально-методичний посібник / Н. В. Ільїна. – Київ : КНУ імені Т. Шевченка, 2018. – 156 с.
9. Фрейд З. Вступ до психоаналізу / З. Фрейд ; пер. з нім. – Київ : Основи, 1998. – 709 с.
10. Хорні К. Невротична особистість нашого часу / К. Хорні ; пер. з англ. – Київ : Вид-во Жупанського, 2009. – 268 с.
11. Психологія особистості : навчальний посібник / за ред. Ю. Б. Алєшиної. – Львів : Магнолія, 2009. – 384 с.
12. Роджерс К. Погляд на психотерапію. Становлення людини / К. Роджерс ; пер. з англ. – Київ : Вид. група «Прогрес», 1994. – 480 с.
13. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу / В. Франкл ; пер. з англ. – Київ : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. – 160 с.

14. Максименко С. Д. Загальна психологія : навчальний посібник / С. Д. Максименко. – Київ : Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
15. Савчин М. В. Вікова психологія : навчальний посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Київ : Академвидав, 2009. – 360 с.
16. Костіна Л. М. Методи діагностики тривожності / Л. М. Костіна. – Київ : Речь, 2006. – 198 с.
17. Павлова Б. В. Психологічні особливості тривожності у дітей / Б. В. Павлова // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2014. – Вип. 32. – С. 245–253.
18. Семиченко В. А. Психологія емоцій : навчальний посібник / В. А. Семиченко. – Київ : Магістр-S, 1998. – 128 с.
19. Barlow D. H. Anxiety and Its Disorders: The Nature and Treatment of Anxiety and Panic / D. H. Barlow. – 2nd ed. – New York : Guilford Press, 2002. – 704 p.
20. Никончук Н. В. Особливості прояву тривожності у молодших школярів / Н. В. Никончук // Актуальні проблеми психології. – 2015. – Т. 7, Вип. 38. – С. 68–76.
21. Неведомська Є. О. Психологічні особливості тривожності дітей молодшого шкільного віку / Є. О. Неведомська // Психологія і особистість. – 2016. – № 1 (9). – С. 102–112.
22. Максименко С. Д. Генезис існування особистості / С. Д. Максименко. – Київ: Видавництво ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.
23. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк ; за ред. Л. М. Проколієнко. – Київ : Радянська школа, 1989. – 608 с.
24. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – Київ : ТОВ «КММ», 2016. – 240 с.
25. Shaffer D. R. Developmental Psychology: Childhood and Adolescence / D. R. Shaffer, K. Kipp. – 9th ed. – Belmont : Wadsworth, 2014. – 672 p.
26. Siegel D. J. The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are / D. J. Siegel. – 2nd ed. – New York : Guilford Press, 2012. – 523 p.
27. LeDoux J. E. The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life / J. E. LeDoux. – New York : Simon & Schuster, 1996. – 384 p.

28. Rapee R. M. *Helping Your Anxious Child: A Step-by-Step Guide for Parents* / R. M. Rapee, A. Wignall, S. H. Spence. – 2nd ed. – Oakland : New Harbinger, 2008. – 262 p.
29. Кондратюк С. М. *Психологія молодшого школяра : навч. посіб.* / С. М. Кондратюк. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 208 с.
30. Булах І. С. *Психологічні основи особистісного зростання підлітків* / І. С. Булах. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
31. Perry B. D. *The Boy Who Was Raised as a Dog: And Other Stories from a Child Psychiatrist's Notebook* / B. D. Perry, M. Szalavitz. – New York : Basic Books, 2006. – 304с.
32. Чепелева Н. В. *Психологія емоційної саморегуляції дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07* / Н. В. Чепелева. – Київ, 2007. – 40 с.
33. Бех І. Д. *Особистісно зорієнтоване виховання : наук.-метод. посіб.* / І. Д. Бех. – Київ : ІЗМН, 1998. – 204 с.
34. Вознесенська О. Л. *Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті : навчальний посібник* / О. Л. Вознесенська, Л. В. Мова. – К. : Zlatograf, 2015. – 200 с.
35. Malchiodi C. A. *Handbook of Art Therapy* / C. A. Malchiodi. – 2nd ed. – New York : Guilford Press, 2012. – 589 p.
36. Главник О. С. *Арт-терапія як засіб корекції тривожності молодших школярів* / О. С. Главник // *Актуальні проблеми психології*. – 2018. – Т. 1, № 49. – С. 26–34.
37. Rubin J. A. *Approaches to Art Therapy: Theory and Technique* / J. A. Rubin. – 3rd ed. – New York : Routledge, 2016. – 456 p.
38. Тарарина Е. В. *Практикум по арт-терапії: шкатулка майстра* / Е. В. Тарарина. – К. : Саммит-Книга, 2017. – 256 с.
39. Eaton L. G. *A controlled trial of art therapy for children with anxiety disorders* / L. G. Eaton, K. M. Doherty, R. M. Widrick // *International Journal of Art Therapy*. – 2007. – Vol. 12, № 2. – P. 61–69.
40. Haeyen S. *Effects of Art Therapy: The Case of Personality Disorders Cluster B/C* / S. Haeyen // *The Arts in Psychotherapy*. – 2018. – Vol. 58. – P. 69–76.

41. Lavric M. The Efficacy of Art Therapy in Reducing Anxiety in Children with Special Educational Needs / M. Lavric, C. Soponaru // *Children*. – 2023. – Vol. 10, № 2. – P. 321–335.
42. Мойсеєва О. Є. Корекція тривожності молодших школярів засобами ізотерапії / О. Є. Мойсеєва // *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. – 2015. – Т. 175. – С. 41–46.
43. Beesdo K. Anxiety and anxiety disorders in children and adolescents: developmental issues and implications for DSM-V / K. Beesdo, S. Knappe, D. S. Pine // *Psychiatric Clinics of North America*. – 2009. – Vol. 32, № 3. – P. 483–524.
44. Kalmanowitz D. Art Therapy and Emotion Regulation Problems / D. Kalmanowitz, B. Potash. – London : Jessica Kingsley Publishers, 2020. – 288 p.
45. Деркач Ю. Арт-терапевтичні техніки в роботі з дітьми з емоційними порушеннями / Ю. Деркач // *Психолог*. – 2019. – № 15–16. – С. 8–12.
46. Сидоренко О. Б. Арт-технології в освітньому просторі: теорія і практика / О. Б. Сидоренко // *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. – 2020. – № 71. – С. 58–63.
47. Котенко О. В. Арт-терапія як засіб розвитку емоційної компетентності молодших школярів / О. В. Котенко // *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. – 2021. – Вип. 47. – С. 89.
48. Вознесенська О. Л. Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті : навч.-метод. посіб. / О. Л. Вознесенська, Л. В. Мова. – Київ : Шкільний світ, 2007. – 120 с.
49. Титаренко Т. М. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : метод. посіб. / Т. М. Титаренко, Т. В. Сорочинська, Л. Г. Царенко. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. – 198 с.
50. Луценко О. Л. Психологічна підтримка дітей у кризових ситуаціях : метод. рекомендації / О. Л. Луценко, Н. В. Пророк. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2023. – 156 с.
51. Психічне здоров'я дітей в умовах війни : аналітична довідка / Міністерство охорони здоров'я України. – Київ, 2023. – 42 с.

52. Панок В. Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку : монографія / В. Г. Панок. – Чернівці : Технодрук, 2010. – 486 с.
53. Максименко С. Д. Психологія молодшого школяра / С. Д. Максименко, В. В. Зарицька. – Київ : Форум, 2019. – 367 с.
54. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання молодших школярів / І. С. Булах. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. – 256 с.
55. Панок В. Г. Психологічна служба : навч.-метод. посіб. / В. Г. Панок, Т. М. Титаренко. – Київ : Ніка-Центр, 2016. – 343 с.
56. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір. – Київ : Генеза, 2020. – 207 с.
57. Spielberger C. D. Anxiety: Current Trends in Theory and Research / C. D. Spielberger. – New York : Academic Press, 1972. – Vol. 1–2.
58. Чебикін А. Й. Емоційна регуляція навчальної діяльності / А. Й. Чебикін, І. Г. Павлова. – Одеса : Астропринт, 2013. – 164 с.
59. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський. – Київ : Педагогічна думка, 2017. – 278 с.
60. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника / О. Л. Кононко. – Київ : Стилос, 2014. – 336 с.
61. Izard C. E. The Psychology of Emotions / C. E. Izard. – New York : Plenum Press, 1991. – 452 p.
62. Губенко О. В. Арт-терапія в роботі практичного психолога : метод. посіб. / О. В. Губенко, Л. В. Петровська. – Київ : Главник, 2008. – 56 с.
63. Rubin J. A. Introduction to Art Therapy: Sources and Resources / J. A. Rubin. – New York : Routledge, 2010. – 328 p.
64. Malchiodi C. A. Creative Interventions with Traumatized Children / C. A. Malchiodi. – 2nd ed. – New York : Guilford Press, 2015. – 362 p.
65. Brett D. Annie Stories: A Special Therapeutic Storytelling Technique for Children / D. Brett. – New York : Workman Publishing, 1988. – 224 p.
66. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. / Н. П. Волкова. – Київ : Академія, 2007. – 616 с.

67. Drewes A. A. Blending Play Therapy with Cognitive Behavioral Therapy: Evidence-Based and Other Effective Treatments and Techniques / A. A. Drewes. – Hoboken : Wiley, 2009. – 464 p.
68. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук – Київ : Просвіта, 2001. – 416 с.
69. Бреусенко-Кузнєцов О. А. Основи психологічного консультування : навч. посіб. / О. А. Бреусенко-Кузнєцов. – Київ : Слово, 2011. – 416 с.
70. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко та ін. – Київ : Форум, 2000. – 543 с.
71. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : навч. посіб. / О. Ф. Бондаренко. – Харків : Фоліо, 1996. – 239 с.
72. Сидоренко Є. В. Методи математичної обробки в психології / Є. В. Сидоренко. – Київ : Либідь, 2000. – 350 с.
73. Єрмаков І. Г. Життєвий проект особистості: від теорії до практики / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – Київ : Освіта України, 2007. – 212 с.
74. Максименко С. Д. Експериментальна психологія : підручник / С. Д. Максименко, Є. Л. Носенко. – Київ : Центр учбової літератури, 2008. – 360 с.
75. Панок В. Г. Психологічна служба : навч.-метод. посіб. для практичних психологів / В. Г. Панок, Т. М. Титаренко, Н. М. Чепелева та ін. – Київ : Ніка-Центр, 2006. – 312 с.
76. [https://vseosvita.ua/library/ekspres-diaagnostika-v-dnz-komplekt-materialiv-dla-practicnih-psihologiv-166087.html?rl=13418](https://vseosvita.ua/library/ekspres-diaagnostika-v-dnz-komplekt-materialiv-dla-prakticnih-psihologiv-166087.html?rl=13418)
77. Г. Красіна, К. Гавриловська, Техніки арттерапії в роботі кризового психолога з цивільним населенням в умовах війни, – Харків, 2003, 104 с..

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест тривожності (Р.Теммл, М.Доркі, В.Амен)

Шкали: тривожність.

Методика призначена для визначення рівня тривожності дитини молодшого шкільного віку.

Експериментальний матеріал – 14 малюнків, кожний з яких відображає певну типovu для життя молодшого школяра ситуацію.

Кожний малюнок виконано у двох варіантах: для дівчинки (та для хлопчика). Обличчя дитини не вимальоване, а лише контур голови. Кожний малюнок доповнений двома зображеннями дитячої голови, що за розмірами точно відповідає контурам обличчя на малюнку. На одному із двох зображень – усміхнене обличчя, на іншому – сумне.

Малюнки демонструють дитині в чітко визначеному порядку один за одним. Бесіда відбувається в окремій кімнаті. Показуючи дитині малюнок, дослідник дає інструкцію.

Інструкція
1. Гра з молодшими дітьми. «Як ти думаєш, яке обличчя буде у дитини: веселий чи сумне? Він (вона) грає з малюками».
2. Дитина і мати з немовлям. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) гуляє зі своєю мамою і малюком».
3. Об'єкт агресії. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: веселе або сумне?»
4. Одягання. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини? Він (вона) одягається».
5. Гра зі старшими дітьми.

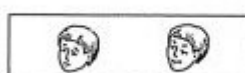
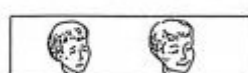
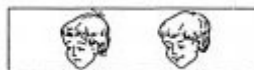
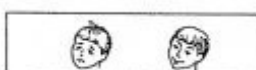
Продовження додатка А

«Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) грає зі старшими дітьми».
6. Вкладання спати на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) йде спати».
7. Умивання. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) у ванній».
8. Догана. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: веселе або сумне?»
9. Ігнорування. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: сумне чи веселе?».
10. Агресивний напад. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: веселе або сумне?»
11. Збирання іграшок. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) прибирає іграшки».
12. Ізоляція. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: сумне чи веселе?»
13. Дитина з батьками. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) зі своїми мамою і татом».
14. Їжа на самоті. «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) їсть».

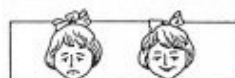
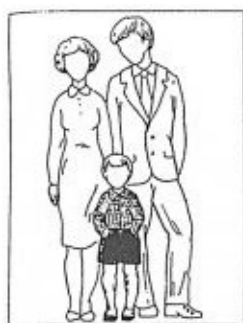
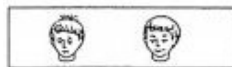
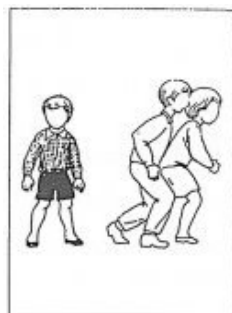
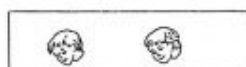
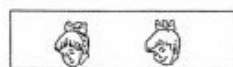
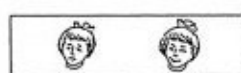
Щоб уникнути персеверативних виборів у дитини в інструкції чергуються визначення обличчя. Додаткові питання дитині не задаються.

Вибір дитиною відповідного обличчя і словесні висловлювання дитини можна зафіксувати в спеціальному протоколі.

Тест

Продовження додатка А

Продовження додатка А

ПРОТОКОЛ

Прізвище та ім'я дитини: _____

Вік: _____

Клас: _____

Дата: _____

№ рисунок а	Рисунок	Висловлювання дитини	Вибір	
			Веселе обличчя	Сумне обличчя
1	Гра з молодшими дітьми			
2	Дитина та мати з немовлям			
3	Об'єкт агресії			
4	Одягання			
5	Гра зі старшими дітьми			
6	Вкладання спати на самоті			
7	Умивання			
8	Докір			
9	Ігнорування			
10	Агресивний напад			
11	Прибирання іграшок			
12	Ізоляція			
13	Дитина з батьками			
14	Їжа на самоті			

Аналіз результатів тесту*Кількісний аналіз*

На підставі даних протоколу обчислюється індекс тривожності дитини (ІТ), що дорівнює процентному відношенню числа емоційно негативних виборів (сумне обличчя) до загального числа малюнків (14):

Індекс тривожності = (число емоційних негативних виборів / 14) * 100%

Залежно від рівня індексу тривожності діти підрозділяються на 3 групи:

- високий рівень тривожності (індекс тривожності вище 50%);

Продовження додатка А

- середній рівень тривожності (індекс тривожності від 20 до 50%);
- низький рівень тривожності (індекс тривожності від 0 до 20%).

Якісний аналіз

Кожна відповідь дитини аналізується окремо. Робляться висновки щодо можливого характеру емоційного досвіду дитини в даній (і подібної їй) ситуації. Особливо високе проєктивне значення мають малюнки: № 4 («Одягання»), № 6 («Укладання спати на самоті»), № 14 («Їжа на самоті»).

Діти, які роблять в цих ситуаціях негативний емоційний вибір, найімовірніше будуть володіти найвищим індексом тривожності ІТ; діти, що роблять негативні емоційні вибори в ситуаціях, зображених на малюнках: № 2 («Дитина і мати з немовлям»), № 7 («Умивання»), № 9 («Ігнорування») і № 11 («Збирання іграшок»), з більшою ймовірністю будуть мати високий або середнім індексом тривожності ІТ.

Як правило, найбільший рівень тривожності проявляється в ситуаціях, що моделюють стосунки дитина-дитина («Гра з молодшими дітьми», «Об'єкт агресії», «Гра зі старшими дітьми», «Агресивна напад», «Ізоляція»). Значно нижчий рівень тривожності в малюнках, що моделюють стосунки дитина-дорослий («Дитина і мати з немовлям», «Догана», «Ігнорування», «Дитина з батьками»), і в ситуаціях, що моделюють повсякденні дії («Одягання», «Укладання спати на самоті »,« Умивання »,« Збирання іграшок », « Їжа на самоті»).

Тест шкільної тривожності Філіпса.

1. Чи важко тобі триматися на одному рівні з усім класом?
2. хвилюєшся ти, коли вчитель говорить, що збирається перевірити, наскільки ти знаєш матеріал?
3. Чи важко тобі працювати в класі так, як цього хоче вчитель?
5. Чи сниться тобі часом, що вчитель в люті від того, що ти не знаєш урок?
6. Чи траплялося, що хто - небудь з твого класу бив або бив тебе?
7. Чи часто тобі хочеться, щоб вчитель не поспішав при поясненні нового матеріалу, поки ти не зрозумієш, що він говорить?
8. Чи сильно ти хвилюєшся при відповіді або виконанні завдання?
9. Чи трапляється з тобою, що ти боїшся висловлюватися на уроці, тому що боїшся зробити дурну помилку?
10. Чи тремтять у тебе коліна, коли тебе викликають відповідати?
11. Чи часто твої однокласники сміються над тобою, коли ви граєте в різні ігри?
12. Чи трапляється, що тобі ставлять нижчу оцінку, ніж ти очікував?
13. Чи хвилює тебе питання про те, чи не залишать тебе на другий рік?
14. Намагаєшся чи ти уникати ігор, в яких робиться вибір, тому що тебе, як правило, не вибирають?
15. Чи буває часом, що ти весь тремтиш, коли тебе викликають відповідати?
16. Чи часто у тебе виникає відчуття, що ніхто з твоїх однокласників не хоче робити те, чого хочеш ти?
17. Чи сильно ти хвилюєшся перед тим, як почати виконувати завдання?
18. Чи важко тобі отримувати такі позначки, яких чекають від тебе батьки?
19. Чи боїшся ти часом, що тобі стане дурно в класі?
20. Чи будуть твої однокласники сміятися над тобою, якщо ти зробиш помилку при відповіді?
21. Чи схожий ти на своїх однокласників?
22. Виконавши завдання, турбуєшся літи про те, добре л і з ним впорався?
23. Коли ти працюєш в класі, чи впевнений ти в тому, що все добре запам'ятаєш?
24. Чи сниться тобі іноді, що ти в школі і не можеш відповісти на запитання вчителя?

Продовження додатка Б

25. Чи вірно, що більшість хлопців ставляться до тебе по - дружньому?
26. Працюєш ти більш ретельно, якщо знаєш, що результати твоєї роботи будуть порівнюватися в класі з результатами твоїх однокласників?
27. Чи часто ти мрієш про те, щоб поменше хвилюватися, коли тебе запитують?
28. Чи боїшся ти часом вступати в суперечку?
29. Чи відчуваєш ти, що твоє серце починає сильно битися, коли вчитель говорить, що збирається перевірити твою готовність до уроку?
30. Коли ти отримуєш гарні оцінки, чи думає хто - небудь з твоїх друзів, що ти хочеш вислужитися?
31. Чи добре ти себе почуваєш з тими з твоїх однокласників, до яких хлопці ставляться з особливою увагою?
32. Чи буває, що деякі хлопці в класі говорять що - то, що тебе зачіпає?
33. Як ти думаєш, втрачають чи розташування ті з учнів, які не справляються з навчанням?
34. Чи схоже на те, що більшість твоїх однокласників не звертають на тебе увагу?
35. Чи часто ти боїшся виглядати безглуздо?
36. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться вчителі?
37. Чи допомагає твоя мама в організації вечорів, як інші мами твоїх однокласників?
38. Чи хвилювало тебе коли - небудь, що думають про тебе оточуючі?
39. сподіваєшся ти в майбутньому вчитися краще, ніж раніше?
40. Чи вважаєш ти, що одягаєшся в школу так само добре, як і твої однокласники?
41. Чи часто ти замислюєшся, відповідаючи на уроці, що думають про тебе в цей час інші?
42. Чи володіють здібні учні якимись - то особливими правами, яких немає у інших хлопців у класі?
43. Зляться чи деякі з твоїх однокласників, коли тобі вдається бути краще за них?
44. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться однокласники?
45. Чи добре ти себе почуваєш, коли залишаєшся один на один з учителем?
46. Висміюють чи часом твої однокласники твою зовнішність і поведінку?

Продовження додатка Б

47. Чи думаєш ти, що турбуєшся про свої шкільні справи більше, ніж інші хлопці?
48. Якщо ти не можеш відповісти, коли тебе запитують, чи відчуваєш ти, що ось - ось расплачешся?
49. Коли ввечері ти лежиш у ліжку, думаєш ти часом з занепокоєнням про те, що буде завтра в школі?
50. Працюючи над важким завданням, чи відчуваєш ти часом, що зовсім забув речі, які добре знав раніше?
51. Тремтить чи злегка твоя рука, коли ти працюєш над завданням?
52. Чи відчуваєш ти, що починаєш нервувати, коли вчитель говорить, що збирається дати класу завдання?
53. Чи лякає тебе перевірка твоїх знань у школі?
54. Коли вчитель говорить, що збирається дати класу завдання, чи відчуваєш ти страх, що бракує часу з ним?
55. Чи снилося тобі часом, що твої однокласники можуть зробити те, чого не можеш ти?
56. Коли вчитель пояснює матеріал, здається тобі, що твої однокласники розуміють його краще, ніж ти?
57. Чи турбує ти по дорозі в школу, що вчитель може дати класу перевірочну роботу?
58. Коли ти виконуєш завдання, чи відчуваєш ти зазвичай, що робиш це погано?
59. Тремтить чи злегка твоя рука, коли вчитель просить зробити завдання на дошці перед усім класом?

Обробка та інтерпретація результатів

При обробці результатів виділяють питання, відповіді на які не збігаються з ключем тесту. Наприклад, на 58 - й питання дитина відповів "так", в той час як в ключі цього питання відповідає "мінус", тобто відповідь "ні". Відповіді, що не збігаються з ключем, - прояв тривожності.

При обробці підраховується:

- загальне число розбіжностей по всьому тесті. Якщо воно більше 50%, можна говорити про підвищену тривожність дитини, якщо більше 75% від загального числа питань тесту - про високу тривожність;

Продовження додатка Б

• число збігів по кожному з восьми факторів тривожності, що виділяються в тексті. Рівень тривожності визначається так само, як в першому випадку. Аналізується загальний внутрішній емоційний стан школяра, багато в чому визначається наявністю тих чи інших тривожних синдромів (факторів) і їхньою кількістю.

Фактори	номери питань
1. Загальна тривожність у школі	2, 4, 7, 12, 16, 21, 23, 26, 28, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58 Сума = 22
2. Переживання соціального стресу	5, 10, 15, 20, 24, 30, 33, 36, 39, 42, 44 Сума = 11
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху	1, 3, 6, 11, 17, 19, 25, 29, 32, 35, 38, 41, 43 Сума = 13
4. Страх самовираження	27, 31, 34, 37, 40, 45 Сума = 6
5. Страх ситуації перевірки знань	2, 7, 12, 16, 21, 26 Сума = 6
6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих	3, 8, 13, 17, 22 Сума = 5
7. Низька фізіологічна опірність стресу	9, 14, 18, 23, 28 Сума = 5
8. Проблеми і страхи у відносинах з вчителями	2, 6, 11, 32, 35, 41, 44, 47 Сума = 8

КЛЮЧ ДО ПИТАНЬ

1 -	7 -	13 -	19 -	25 +	31 -	37 -	43 +	49 -	55 -
2 -	8 -	14 -	20 +	26 -	32 -	38 +	44 +	50 -	56 -
3 -	9 -	15 -	21 -	27 -	33 -	39 +	45 -	51 -	57 -
4 -	10 -	16 -	22 +	28 -	34 -	40 -	46 -	52 -	58 -
5 -	11 +	17 -	23 -	29 -	35 +	41 +	47 -	53 -	
6 -	12 -	18 -	24 +	30 +	36 +	42 -	48 -	54 -	

Змістовна характеристика кожного синдрому (чинника)

1. *Загальна тривожність у школі* - загальний емоційний стан дитини, пов'язане з різними формами його включення в життя школи.

Продовження додатка Б

2. *Переживання соціального стресу* - емоційний стан дитини, на тлі якого розвиваються його соціальні контракти (перш за все з однолітками).

3. *Фрустрація потреби в досягненні успіху* - несприятливий психічний фон, який дозволить дитині розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату і т.д.

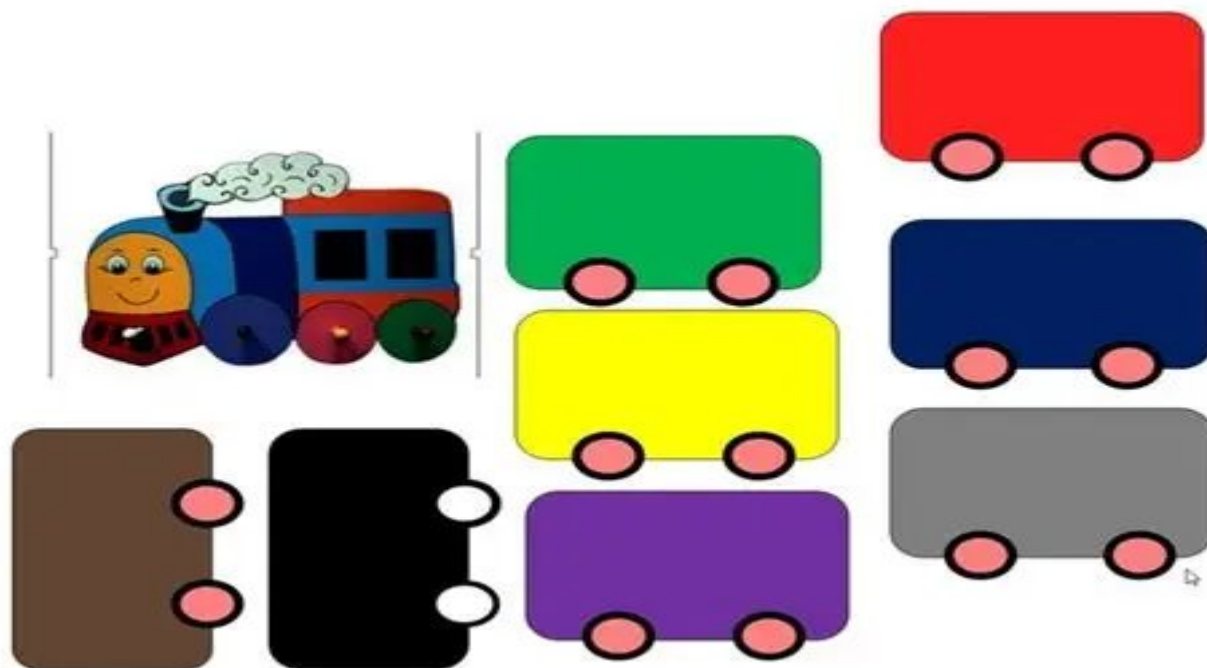
4. *Страх самовираження* - негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

5. *Страх ситуації перевірки знань* - негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень, можливостей.

6. *Страх не відповідати очікуванням оточуючих* - орієнтація на значимість інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, тривога з приводу оцінок.

7. *Низька фізіологічна*

Проективна методика «Паровозик»

Методика дозволяє визначити особливості емоційного стану дитини: нормальний або знижений настрій, стану тривоги, страху, задовільну або низьку адаптацію в новому або звичному, соціальному середовищі. Застосовується індивідуально з дітьми з 2,5 років.

Стимульний матеріал: білий паровозик і 8 різнокольорових вагончиків (червоний, жовтий, зелений, синій, фіолетовий, сірий, коричневий, чорний). Вагончики безладно розміщуються на білому тлі.

Інструкція: "Розглянь всі вагончики. Давай побудуємо незвичайний поїзд. Першим постав вагончик, який тобі здається найкрасивішим. Тепер вибери з решти найкрасивіший, і т.д. ". Необхідно, щоб дитина утримувала всі вагончики в полі зору. Чим молодша дитина, тим частіше повторюється інструкція, одночасно обводяться рукою ті вагончики, що залишилися. Фіксуються: позиція кольору вагончиків; висловлювання дитини.

Обробка даних.

1 бал присвоюється, якщо дитина поставила вагончик фіолетового кольору на другу позицію; чорний, сірий, коричневий - на третю; червоний, жовтий, зелений - на шосту.

2 бали присвоюється, якщо дитина поставив вагончик фіолетового кольору на першу позицію; чорний, сірий, коричневий - на другу; червоний, жовтий, зелений - на сьому, синій - на восьму.

3 бали присвоюється, якщо чорний, сірий або коричневий вагончик поставлений на першу позицію; синій - на сьому; червоний, жовтий, зелений - на восьму позицію.

Якщо в результаті підсумовування отриманих даних, балів виявляється менше трьох, то психічний стан оцінюється як позитивний, при 4-6 балах - як 218 негативний психічний стан низького ступеня (НПС нс); при 7 - 9 балах - як НПС середнього ступеня; більше 9 балів - НПС високого ступеня.

Оцінка результатів :

4 бали - позитивний психічний стан;

3 бали - негативний психічний стан низького ступеня;

2 бали - негативний психічний стан середнього ступеня;

1 бал - негативний психічний стан високого ступеня.

Поряд з отриманим індивідуальним результатом можна визначити і загальний психологічний клімат в групі. Для цього визначається сума всіх ППС (а) і НПС (б), різниця між ними ділиться на кількість дітей і множиться на 100%.

Оцінка результатів: 70 % и вище - високий ступінь сприятливості психологічного клімату (сСПК); 42 - 69 % - середній сСПК; 26 - 41,9 % - незначний сСПК; 0 - 25 % - початковий ступінь несприятливого психологічного клімату (сНПК); -1 до - 25% - середній сНПК; - 26 % и нижче - сильний сНПК.

Дата проведения _____

Клас _____

Мета

[illegible]